

AZ UNIVERSITAS NYOMDÁJA

NAGYSZOMBAT – BUDA – PEST

A KIRÁLYI MAGYAR EGYETEMI NYOMDA
HÁROMSZÁZÖTVENESZTENDŐS ÉLETE

ÍRTA:
NÁDAI PÁL

KÜLÖNLENYOMAT A MAGYAR GRAFIKA 1928. 1-2. SZÁMÁBÓL
NYOMATOTT BIRÓ MIKLÓS KÖNYVNYOMDÁJÁBAN
BUDAPEST VII, RÓZSA UCCA 25.

TARTALOM

Előszó

I. A magyar nyomdászat hőskorából

*Prédikálószekek, sajtók és papírmalmok
A csíziók, planéták és a ponyva*

II. Küzdelem a katolikus hitért

*A határszéli Kis-Róma
A kétezerforintos nyomda
Százötvenezer kalendárium – egy évben
Régiés könyvművészet*

III. A latin egyetem nyomdája

*Könyvírók és könyvolvasók
A jogásznemzet szolgálatában
A műhely élete
Mit csinált a kompaktor?
Nagyszombat alkonya*

IV. Nemzeti és reformkorszak Budán

*Kis-Róma után Kis-Bécs
Nyomdai korrektorok mint nemzetiségi politikusok
Ismeretlen nevű magyar nyomdász
Bacsányi haragszik, Petőfi korrigál*

V. Betűk, könyvek, illusztrációk klasszikusai

*Egy emberöltő és három stílus
Metszetek és könyomatú képek
Két könyvnyomtató dinasztia
Régi mesterszedők
Mintakönyvek ódon lapjai
Betűkönyvek ceruzajegyzetekkel
Két zseniális betűmetsző
A macskaszőr-ecset művésze*

VI. Az Egyetemi Nyomda tetszhalála és feltámadása

*Szabadságharc a korrektúraíveken
Mikor a számvevő-hivatalnok az úr
Az új élet sodrában*

Előszó

Bátor lendülettel száguld fejlődésében a mi korunk és annál inkább érdekli az, ami „kezdetben vala”. Az öntudatos haladás sohasem gögös: tisztelettel néz a cammogó elődökre. A gép-repülő meghatódottan nézi a hajdani lovaspostát és Stephenson ziháló kis lokomotívját megkoszorúzza az angol légügyi miniszter is. A technikai ábrándok hőskorából szívesen nézünk vissza a nemzetek művelődésének kezdeteire. Sohasem volt annyi fogékonyság az alchimisták vegykonyhái, a csillagászok planetáriumai, a régi papirosmalmok sötét zúzóíránt, mint a mi mostani kiállításainkon: Bécsben, Münchenben, Drezdában. Kíváncsiság és tisztelet vegyül össze ebben ama kézműves-úttörők irányában, akik műveltségük köveit hordozták. És ez a tisztelet még fokozódik a betűk, a könyv, a tudomány hajdani műhelyei láttára.

A háromszázötvenedik évébe fordult Egyetemi Nyomdára is ily szerető kíváncsisággal néz a betűknek minden munkása. Mert íme: egy élő energia a múltból. Folytonos, megszakítás nélküli életfolyama a legrégebb magyar iparüzemmé és egyúttal szellemi fejlődéstörténetünk élő kútforrásává avatja. Ki nem nézett még elfogódva öreg fákat, melyek árnyában régen híres emberek pihentek s nagy állóvizeket, amelyek felett évezredek óta húznak el a madarak örömben és szomorúságban? Egy nyomda mindnél kegyeletesebb és szentebb valami: Mert az ő árnyában az emberek *híressé válnak*. Mert az ő tükrében az elszálló *évszázadok képe, szelleme ott is ragad*.

Az Egyetemi Nyomda öt emberöltőt ért meg eddig. Valami furcsa, misztikus véletlen csaknem pontosan öt nagy eseményt iktat életébe minden hetvenedik év végén. Így *ez az élet öt fejezetre tagolódik, öt hetvenéves ciklusra*. Mi ez az ötszakaszos küzdelem a világ nagy fejlődésmenetében? Öt ütem, öt másodperc, de ennek a nemzetnek s ennek a műveltségnek mégis integráns része. Mindegyik ütem sajátos színeivel, melódiájával, drámai mozgásának ívével egy-egy korszak, amelyből tanulságokat lehet leszűrni.

Így látjuk, hogy az első ciklus az 1577-ben alapított nagyszombati jezsuita-nyomdának kezdetétől körülbelül 1640-ig tart, amikor az imbolgó nyomda mellé odaáll hatalmas hátvédnek a kialakult nagyszombati egyetem. Ez az első szakasz a népies termékek, kalendáriumok színétől kapja jellegét. De mikor megindul a második életszakasz s fut a nagy évszám (1711) felé, a jelleg megváltozik. A jogásznemzet, a tudósok, a hitvitázók, a dinasztikus érzésű katolikusok hatalmas küzdőtársa lesz a nyomda. A szatmári béke után, a távozó Rákóczi léptei nyomán a latin tudományos munka és a hivatalos tekintélyek pártolása állami színezetet ad az egykor kicsiny műhelynek. De ez a harmadik emberöltő egy zord akcentussal végződik. 1777-ben a megszüntetett jezsuita-rend nyomdája is befejezi nagyszombati életét. És Budán kezdődik a negyedik, mindeneknél dicsőségesebb korszak, hogy a szabadságharc ágyúdörgésével érjen véget. A magyarnyelvű és a szépen nyomtatott könyvért vívott küzdelem csöndes évtizedei ezek. Így tart ez 1849-től a világháború utánig. Amikor egy elevenebb és hihetőleg eredményesebb korszak kezdődik – Pesten.

Egy jubileumi könyvkiállítás a szemnek, egy ünnepi emlékkönyv az elme számára örökítette meg az Egyetemi Nyomda háromszázötven éves történetét. Az első a magyar nyomtatás és könyvkultusz barátainak készült. Az utóbbi talán inkább az irodalom- és művelődéstörténet munkásai számára. Ez a kis tanulmány a kettőnek tanulságait akarja összefoglalni dióhéjban. És talán még valamit: a magyar könyvnyomtatás egészébe, mint keretbe illeszteni bele az Egyetemi Nyomda fejlődéstörténetét. Megláttuk és láttatni akarjuk a nyomdában az életet s az életben az embereket. A tudós papokat, a szegény és szerény írókat, költőket és a zörgő faprések mellett a görnyedő munkást, a magyar tipográfust.

A történeti kutatómunkát elvégezték helyettünk *Iványi Béla*, *Gárdonyi Albert* és *Czakó Elemér* az említett („A Királyi Magyar Egyetemi Nyomda története” című) könyv szerzői. A hézagpótló adatokat a magyar nyomdatörténet kevés számú monográfiái és lexikális művei szolgáltatták. A megíráshoz inspirációt, hangulatokat, szavakat a felhalmozott könyvek, a magyar századok e szép ajándékai kölcsönöztek. És ha helyenkint a nyomdatermékek szépségére, a könyvek archaikus értékeire, valamint alkotóik életsorsára a szokottnál nyomatékosabban utalunk, ez az erkölcsi és esztétikai tanulságok miatt történik. Hadd lássa és érezze minden magyar könyvcsináló, milyen munkát végeztek itt az elődök, míg az érzés magyarságát, a műveltség nyugati tartalmát és a szépségnek kozmikus formáit sikerült közös mederbe terelniök.

I. A magyar nyomdászat hőskorából

Az emberiség második megváltójának nevezte Luther a könyvnyomtatást. Találóbbr szóval nem is lehet jellemezni a technikai felfedezés értékét. A vele csaknem egyidős *iránytű* a hajózást tereli új világok felé. Ez pedig a szellemi kutatást irányítja új megismerésekre. Amaz új nyersanyagokat s új gondolatokat, új hitet s új tudományokat teremt. Mind a kettő egyszerű technikai találmány, de Gutenbergé a jelentősebb. Mindkettőnek szükségszerűen be kellett következnie. Mert a világnak szűk volt már az ismert földrészek kiterjedése. És kevés volt az a tudásanyag, melyet az ó- és középkor nyújtott. A humanisták műveltségzomja teremt meg a kutatás frissebb irányait. S közvetve az ő atmoszférájuk sugározza életre Gutenberg találmányát. Ezek a humanisták régi, klasszikus életörömrre s új csillagászati, anatómiai meg botanikai ismeretekre vágyó tudósok voltak. Akadémiáik és egyetemeik árkádos csarnokai alatt dolgoztak serényen. A pápai udvarnál épúgy, mint Firenzében. Hollandiában épúgy, mint a budai királyi várban egy „emberséges” jövő szépségeit készítik elő. Az, amit azután Luther és társai akarnak, a gondolatok, a tudás és a hit felszabadítása középkori formák alól, csak a humanista elvek népszerűbb formája.

Érthető, hogy mindenfelé a *humanizmus* első képviselői karolták fel legszívesebben a nyomdát. A velencei, a mantuai, a rotterdami, bázeli, párizsi és egyéb városokbeli latin nyelven író, de modernül érző XV. századbeli tudósok. Egy nagy humanista nevéhez fűződik a magyar könyvkultúra első ragyogása is: Mátyás királyéhoz. Az ő olasz műveltséggel s művészettel átitatott környezete (Beatrix, a felesége, Bonfini, Galeotti, Vitéz János stb.) a könyv szeretetében is példát adott a szép életre, a műipar pártolására. Ne felejtjük el, hogy egy nagy birodalom s gazdag ország uralkodója trónolt a budai márványoszlopos palotában. Tellett neki a legszebben másolt kódexekre. Hártára arannyal festett s miniummal díszített könyvekre. Tellett neki a könyvkötés legnagyobb külföldi mestereinek tiszteletdíjára is. E nagy, büszke udvarnak *könyvszeretete még a luxus-művészetnek kedvez*. Mint a mai amatőr: Mátyás is a kéz remekművét föléje helyezte a gép alkotásának. Az igazi bibliofilban ma is megvan még ez az arisztokratikus vonás. Hogyne lett volna meg akkor, a leggazdagabb európai fejedelmek egyikében? Ámbátor akkor még az első nyomtatványok tulajdonkép elég közel álltak a kézzel írott könyvekhez. Gutenberg negyvenkétsoros bibliáját első tekintetre akár össze lehetne téveszteni valamelyik, Mátyás rendeletére készült Corvin-kódex kézzel írt lapjával. Ugyanolyan renesszánsz-indák, tarka madarak, minium-piros és smaragdöld kezdőbetű ezen is, azon is. Ezt előre kellett bocsátani, hogy megérthessük az *első magyar nyomda származás elmúlását*. Büszkén gondolhatunk erre a nyomdára, melyet húsz évvel a mozgatható betűk feltalálása után már életrehívott a budai prépost. (Karai László 1472-ben.) Büszkéek, mert a Velencéből idehívott Hess András nyomtató-műhelye megelőzte Európa legműveltebb államait. Ez már a humanizmus nemzetközisége: a németnevű olasz könyvnyomtató a magyar király latinnyelvű társasága szomszédságában dolgozik. Viszont fájdalommal gondolhatunk arra, hogy húsz év után megszűnik ez a nyomda. Elenyészik. Talán elhamvad, vagy a nyomdász halála miatt sorvad össze. De biztos, hogy nem pártfogolják – ez az igazi oka halálának. Ugyanaz a nemzetköziség, mely az olaszt idehozta, a magyar nyomdászok útját viszont olasz és francia műhelyek felé tereli.

Mindenesetre nemcsak Mátyás udvarának és tudósainak közönye, hanem az akkori háborús állapotoknak nemzetközi gazdasági bajai is részesek ebben. Külföldi nagyvárosokban magyar nyomdászok dolgoznak, sok közülök önálló műhellyel is. Itthon: csak magában Budán tizenegy könyvárus van, aki Bécsbe szalad a rendelésekkel. Ellentmondásnak látszik. De megvan a magyarázata. Egy másik ellentmondásban. Királyok, akik békés műbarátok és a legnagyobb európai könyvpártolók: Mátyás és III. Frigyes császár harcolnak egymással. Ilyen

a világ, mikor az újkori magyar művelődés előjátékánál felgördül a függöny. És alig van vége az első jelenetnek, már itt van Európa veszedelme: a török.

A magyar nyomdász pedig – épúgy, mint a magyar tudós – a vándorlás és nélkülözés hősi drámájának indul neki.

Prédikálószékek, sajtók és papírmalmok

Mikor ezt a három szót leírjuk egymás mellé, egy régi magyar tiszteletes alakja elevenedik meg előttünk. Elképzelt szőke feje, szemüveges borotvált arca, komoly szemei kihatolnak a törökidő ország síkjából. *Honter* János brassói tiszteletes úrról van szó. 1534-et írnak. A csendes, tiszta szászoklakta városkában, a Feketetoronny tövében most állította fel kicsiny nyomtatóműhelyét a Bázélből hazatért pap. Még alig hogy a sujtásos, zsinóros szónoki palástját megcsináltatta. Most már kék munkazubbonyt ölthet föléje. Talán sok belső tépelődés után jutott erre az elhatározásra. Talán hazulról kapott levelek ösztönözték a bázeli teológust. A sajtó-felszerelést, a betűket magával hozta Svájcból. De a tudomány mohó szeretetét is. Ott kapott áttekintést a földrajz, a csillagászat, a kozmosz rejtelmeibe. De ott tanult meg fába metszeni s rézbemaratni is mindenféle rajzokat. Továbbá: az európai meg a szerezsen országok körvonalait is. Most itt a nyomda. A felvilágosítás, a tanítás, a biblia- és tudomány terjesztés, az énekeltetés, a mindenségbe pillantás szent eszköze. *Honter* János odaállt nyomtatni. Maga szedett betűt. Maga metszette ki a „*Cosmographia*” térképeit. Maga véste fába a gyönyörű renesszánsz keretet, mely az erdélyi református egyházakról szóló művét díszíti. Írni, kutatni, faragni, metszeni, betűt önteni, kedves szülővárosa címerét kivésni; könyvet árulni, levelezni; vasárnap talán prédikálni s az éjszakákba nyúlva falni a könyveket, – ki tudná ezt ma utána csinálni a XVI. századi prédikátornak?

Akkor talán százszámra is csinálták volna. Megható komolysággal sokasodnak a Wittenbergából s a más egyetemekről hazatérő diákok. Mert örök diákok ezek, még mint lelkészek, nyomtatók, bölcselők s tanárok is azok. Nélkülöznek és lelkesednek. Az akkorról ismert erdélyi s tiszántúli nyomdászokat mind fel lehetne sorolni. Csak árnyalatokban különböznek *Hontertől*. Csak az evangéliumuk szavai mások. De a debreceni *Huszár* Gál énekeskönyve egyszellemű és egystílusú nyomtatvány *Sylvester János* Új-Testamentumával, melyet az ő saját nyomtatóműhelyében a Nádasy Tamás horvát bán által támogatott sárvár-újszigetiben állított elő. A kolozsvári *Hofgreff-nyomda*, Heltai Gáspár tiszteletes úr Wittenbergából hozott fadúcaival dolgozik. Csak annyival különb, hogy kottát is nyom és díszes betűkkel (iniciálékkal) jobban van felszerelve. A legérdekesebb *Dávid* Ferenc úr Gyulafehérvárott. Nem hiába, hogy unitárius egyházi énekeiben is legtöbb a magyaros elem. Címlapjain is van egy kis keleti arabeszk. Valami furcsa fantasztikum. Oláh evangéliumos könyve viszont valami ungaro-vlach nyomtató kísérlet. Törökös és arabos szalagokkal. Egy késői betűművész még talán utánozni is fogja egykor.

Ilyen furcsa, kedves emberek voltak ezek az első erdélyi papjai „az új hit”-nek. Rajongók és ezermesterek. Tudósok és kézművesek. Még vagy tizenötöt kellene felsorolni ilyen új nyomdászt. Mert hiszen mintegy húsz tiszántúli erdélyi nyomda dolgozott akkoriban – egy helyben.

Húsz szegény, tiszta, becsületes nyomda. Húsz előretolt bástyája a protestáns német, svájci és holland műveltségnek. S mindegyikben egy csomó művelt, író, verselő, kottaszerző, prédikáló nyomdász. Mögöttük pedig e széttépett ország keleti része, pártoskodva, töröktől sarcoltan, császári seregektől fenyegetve. Húsz nyomda, melyek körül iskolák keletkeznek, könyvkötők dolgoznak, árusok közlekednek, papírmalmok csattognak. Húsz nyomda a felvilágosodás hajnalán.

A csíziók, planéták és a ponyva

Ma a könyvnyomtatás szépségideálja: a könyv egysége. Külső és belső alkatának egysége. Lehetőleg egy kéz, egy szellem visszatükrözője legyen betű, dísz, kötés, minden. Nos, ez az egység talán sohasem volt oly szoros, mint az erdélyi nyomdatermékeken. Hogyne lett volna egységes, mikor egyazon kéz írta, szedte, nyomta a betűket. S ugyanazon kéz véste a dúcokat. Végül ugyanaz a kéz hajtogatta, fűzte és – árulta is a könyveket. Ezek a könyvek, mint tipográfiai és könyvnyomdai egységek, még bölcsőjüket is elárulják. Antikváik és fraktúráik a mainzi s bázeli könyvnyomdák betűstílusát tárják elénk. Fametszéssel készült keretdíszek többnyire a német reneszánsz díszítményes világát mutatják. Oszlopos épületívek, virágfüzéres lombok, madarak, bőségszaruk, vagy delfinek. A tizenhatodik század „ornamentlapjain” már árulták az ilyesmit német rézmetszők. Az itthoni nyomdász-fametszők pedig – kissé esetlenebbül – ezeket vésték ki a címlap s a szedés keretéül. Esetleg mingyárt címbetűkkel együtt.

De vannak nyomtatók, akik számára még ez a felszerelés is luxus. Vannak nyomtatók, akik mint a szűrszabók, a mézesbábosok, a kuruzslók faluról-falura vándorolnak. Sátrasszekéren van a nyomdafelszerelés, a festékes-csöbör, a könyvkészlet és a gazda. Nagytiszteletű Bornemissza Péter szuperintendens uram, Manlius János, Hoffhalter Rafael uram a fiával, mind ily vándor-könyvtermelők és terjesztők. Sőt egyidőben Huszár Gál tisztelendő úr is így él vala, ekhós szekéren terjesztvén az evangéliumi tanokat. No mert nem mindig volt a „megállapodott” nyomdásznak sem munkája. Akkor más városban kellett új munka után nézni. És elsősorban új pártfogót keresni, aki a munka kinyomtatását megfizeti.

Állónyomda akkor összemosódik vándor-műhellyel. Könyvnyomdász az áruval. Pap a tipográfussal. Szerző pedig mindkettővel. Literátus mesterség valamennyi. És még a legkisebb nyomdászt is megbecsülés veszi körül. Így volt ez nemcsak Tiszántúl. Így volt ez Felső-Magyarországon is. Hiszen ott is: a szepesi szász, a sárosi német városokban terjedt el leghamarább a protestantizmus. Ott is német városokból hozzák hazatért diákok mindkettőt. A betűszomjat is, a betűt is. Bártfán, Lőcsén, Kassán vannak leghamarább nyomdák. Igaz, hogy csak egy jó félszázaddal később, mint errefelé. De ennek is megvan az oka. A felvidéknek ott van a lengyel országútja. A szepesi és egyéb kereskedőknek már a Jagellók idején is ez ad kultúrát: a lengyel érintkezés. Azoknak pedig ott van a krakkói nyomtatóművészet az ő archaikus szépségeivel. Egyeteme, diákélete mindig vonzotta annyira a magyart, mint a németeké, olaszoké. De mikor a XVII. század végén a Felvidéken lángoltak fel Rákóczi szabadságmozgalmai, e nyomdák hív tükrei lettek a magyar szellemi életnek.

Ebben az időben már a protestáns nyomdák külföldi példára, de a nagyszombati katolikus nyomda mintájára is, elkezdenek erősebben foglalkozni a kalendáriumok csinálásával. Így születik meg a sokszor idézett „lőcsei kalendárium” is. Ki ne hallotta volna hírét?

Ez is ott készült a Brewerek műhelyében. Ami gazdagsága, dísze van a nyomdának, mind benne van a kalendáriumokban. A csillagképek, planéták, a hónapok jelei, a kézjósítás tudományának szemléltető ábrái. No meg a köpülőzés, piócaszívás és egyéb hektikásoknak való tudnivalók. De azért nemcsak ilyeneket készített a nyomda. Meghívókat is nyom iskolai ünnepre. Vizsgai disputák szövegét szép keretbe fogva. Bubenka János lőcsei tanító még a nagy Comenius Orbis pictusát, illetve képeit is fába metszette. Hadd ismerjék meg a gyerekek képekről a világot. És mikor megjelenik a nagy fejedelem, egyszeriben ott van II. Rákóczi Ferenc buzogányos lovasképe a kassai nyomtatványon.

Ezeknek a könyveknek is megvan az ő stílusuk. Sokáig azt mondták róluk: a ponyva sugallta őket. De ha nézzük a Toldi-kiadványokat, csíziókat, herbáriumokat, népmeséket, mást érzünk. *Egy bájos primitívség közeledik felénk.* Hogy is hívták a mestereiket? Alig-alig őrizte meg

őket az idő. Hisz ezek csak „kezetleges” fafaragók. Wagner Bálint Haláltánc-képeket adott ki egy együgyű gyűjteményben. Mit akarhat ez a brassói lelkész Holbein precíz tudása nélkül? Lucius mester (Erdélyből Rostockba került egy nyomda élére) már ismertebb valamivel. Ő árnyékokat, plasztikát, sőt távlatot is tud szentképeibe vinni. Hanem a Salamon és Markalf parasztjai a ma érzésvilágának mégis kedvesebbek. A mesevárban ülő királyok. A groteszk paraszt-törpék. A síkbarakott virágos kertek. A naiv Putifárné, aki kabátját ráncigálja Józsefnek – ezekben van a népies formalítás. Annyi friss, üdítő paraszt-expresszionizmus, annyi szálkás, merev formaérzés... Mint amennyi báj van költői nyelvükben.

Mint ódon bábjáték figurái hatnak ránk. (Mikor fogják őket kiállításba gyűjteni?) Mint régi miniatűrös könyvek ájtatos szentképei. Mint régi románcok, melyek nincsenek már sehol. Csak a ponyván.

II. Küzdelem a katolikus hitért

A határszéli Kis-Róma

Latin neve Tyrna. Magyarul Nagy-Szombatnak nevezik. Lakosai főként németek és tótok. Jobbára hivatalnokok, iparosok, műveltebb emberek már háromszázötven évvel ezelőtt is. Valamikor az Árpádok idején erődítmény volt. Most, a törökdúlás idején is erőd. A katolikus kultúra végvára. A töröktől elfoglalt Esztergom érseke is idemenekült, ideköltözött minden hivatalával az esztergomi nagykáptalan is. Itt a Tyrna partján, ahol sok a templom, mély a hit s közel van Bécs, a Habsburgok segítségével, itt megvédheti pozícióját az Egyház. Sőt: talán még a visszahódítás munkájába is belefoghat. Erre meg is van minden elszántsága Forgách Ferenc prímásnak. Harcias, hitbuzgó, nagyon cselekvő ember ő. Nem a szónoklás, hanem a tettek embere. Bécsben az udvarnál épúgy otthon van, mint Pozsonyban vagy Nagyszombatban. A sajtót épúgy felhasználja, mint az udvari rendeleteket. II. Miksa magyar király „római császár” is, az ő parancsának még mindig van foganatja Dunántúl és Felvidéken. Mindenütt... De itt, éppen itt Nagyszombatban talán másképp vélekednek. Itt a csöndes házak, szorgos iparosok, öreg plébániák világában békésebb a lélek. Itt több híve van annak a papnak, akit Telegdi Miklós néven tisztelnek. Őt még mint plébánost szerették. Mint kanonokot, nagyprépostot, utóbb pécsi püspököt áhitatos tisztelettel hallgatták. Most ő a prímás helyettese. Nagyúr. De nyugodalmas lélek. Neki is fáj az ország feldarabolása. S ő is érzi, mily nagy veszedelem egyházának az új hit rohamos terjedése. Kálvinista, unitárius, anabaptista községek. És szerte az országban a „typotheta haereticus”-ok, a vándor és eretnek nyomdászok, könyvterjesztők. Csupa fanatikusa az új igazságoknak. „Katolikus hitünknek még a neve sem fog megmaradni” írja a pápának egy csüggedt percében. De azután felülkerekedik a jobb reménység. Eszmét eszme ellen kovácsol. Protestáns sajtó ellen jezsuita sajtót.

Ne felejtjük el: a tizenhatodik század végén vagyunk. A legvadabb hitviták elején. Személyeskedés, gorombaság, fenyegetőzés mindenütt. „Megfelelj a bolondnak az új bolondsága szerint” – ez a mottó. Képrombolás, csúfolódás, eretneküldözés mindenfelé. Durva gúny és letartóztatás. S akkor a csöndes püspök, *Telegdi minden reményét a betűbe veti*. Tudja, hogy ezt a harcot nem erőszak fogja eldönteni, hanem szellem. Az marad felül, aki nagyobb betűhadsereget tud mozgósítani. A császár rendelkezett. Forgács szónokolt. Telegdi pedig egy csöndes kis nyomtató műhelyt rendezett be.

S hozzáfogott, hogy a fegyveres nemzetet a betűk harcára szoktassa.

A kétezerforintos nyomda

Hogy is keletkezett a nagyszombati jezsuita nyomda, mely őse a mai Egyetemi Nyomdának? Egy gazdaságos ötletből. Abból, hogy Telegdi Miklós püspök ki akarja nyomtatni az ő magyarnyelvű evangéliumi magyarázatát Bécsben. Háromezer forintot kérnek ezért a munkáért. Nagyon nagy pénz az időben. De hiszen ennyi pénzért egy egész nyomdát meg lehet vásárolni fölszereléssel együtt. Kiderül, hogy még ennyibe sem kerül. Csak kétezer forintba. Igaz, hogy a nyomda alkalmi vétel. Ott hever a bécsi jezsuiták feloszlott kollégiumában. Senki sem használja. Már tizenkét éve ott eszi a por, pedig betűanyagát még alig használták. Ezt a nyomdát vásárolja meg Telegdi. Azután kocsira rakatja s elhozatja Nagyszombatba. Egy szedőszekrény, egy nyomógép. Pár mázsa betű és a szerszámok. Ezzel indul meg a háromszázötvenéves nyomda élete 1577-ben. Ezzel kezdi meg harcát a megrendült vallás restaurációjáért a püspök.

Ebből a kis nyomdából a gondosság és a szeretet nevelte nagyra a későbbi legnagyobb és legszebben nyomtató műhelyt. Telegdi, majd az ő utódai maguk állnak oda a nyomdát vezetni. Egypár szedő, néhány inas, egy faktor, – ennyi a személyzet. De ott, a katolikusoknak akkor még egyedüli magyar nyomtatóműhelyében egy szellemi központ támad. S ez kisugárzik egész Északnyugat-Magyarországra. De azonkívül mindenféle iparosok találnak munkát. Szedők, rézmetszők, könyvkötők. Árusok és könyvterjesztők. A régi plébániát, melynek komor épületében helyezik el a nyomdát, pár évtized múlva már ki kell bővíteni. A jezsuiták nyomdájából 1635 után már egyetemi nyomda lesz. Mert ekkor már életre hívta Pázmány Péter a nagyszombati egyetemet.

Egy emberöltőre van szüksége a nyomdának, hogy ismertté váljon, megerősödjék s a katolikus kultúra szellemi centruma legyen. Ezalatt elhalmozzák munkával. Lassan annyi a munkája, hogy 1609-ben már Pozsonyban is fel kell állítani egy második katolikus nyomdát. (Még később Kassán és a csíksomlyói barátoknál keletkezik a század végén egy-egy kis nyomdája a régi vallásnak.) Erős vetélytárs csak ez a pozsonyi műhely volt – egy darabig. Amíg Pázmány keze látta el és irányította az új nyomdát.

Ekkor bizony nagyon sok ügyes-bajos dolga volt e két nyomdának egymással. Már-már úgy volt, hogy a jezsuitáké Esztergomba megy a főkáptalannal. Azután mégis az újabb pozsonyiba akarták beolvasztani a nagyszombati műhelyt, mikor alapítója meghalt. Talán volt is ott vendégségben 1720–30 táján, nem tudni biztosan. Csak az a bizonyos, hogy végül is 1640-ben már újra ott van, ahol először volt, a nagyszombati egyetem mellett. Innen kezdve egyfolytában, zavartalanul fejlődik fel nagy szellemi és ipari központtá.

Hogy ezt a XVI–XVII. század zavaaraiban megtehetette, elsősorban tudós vezetői érdeme. Hiszen a legnagyobb protestáns nyomdák egymásután dőltek ki mellette. A diadalmasan megújuló katolicizmus vezetői, főpapok és egyetemi tanárok látták el munkákkal. Igaz, hogy a császári hatalom is egész támogató erejével mellette állt. *Érvényesülésének egyik titka a privilégium is*, melyet 1584-ben Rudolf királytól kapott. I. Ferdinánd, II. Miksa mind bizonyos cenzurát rendeltek el a nyomdák termékeinek ellenőrzésére. (Cím, nyomda és szerző megnevezése, engedélyek bemutatása.) De II. Rudolf még határozottabban lépett fel. Egyszerűen királyi jognak mondta ki a nyomdaengedélyt. A királyi jogot pedig csak a nagyszombati nyomdának juttatta. A többinek – a hűszegynéhány protestáns műhelynek – el kellett volna tűnnie.

Szerencsére, ezek a rendelkezések inkább csak papirosrendeletek voltak. És éppen a nagy protestáns nyomdák ügyet sem vetettek rá. Az ilyen kultúrkérdésekben amúgy sem lehetett túlszigorúan fellépni. A könyv mégis csak szent dolog és a tudás is. Így hát a sokféle „könyv-visitorok”, „röpülő censorok” inkább csak a szegény vásároló nyomdászokat ijesztgették. Szegény Manlius János, vándorkiadó és mozgó könyvtáros, akit már osztrák és horvát policájok is üldöztek a magyar határig, bizony itt még hűszegynéhány évig váltogatta a műhelyét. Hogy rá ne találjanak. Még a nyomda helyét is hamisan jelölte meg az impresszumon. Ám császári rendeletek ellenére is vígan adta ki a széphistóriákat és meséskönyveket. De sem ő, sem üldözött társai nem tudtak megküzdeni a nagyobb bajjal. A jezsuiták nyomdájának túlerejével. És olcsó könyveivel.

Százötvenezer kalendárium – egy évben

Ha Telegdi Miklós maga, egyedül intézte volna a nyomda sorsát, talán nem is fejlődött volna ennyire. A tudós püspök talán megmaradt volna a tudományos könyvek kiadójának. S jöttek volna merőben: hitvitázó, vallástudományi, bölcséleti munkák. (Nem sok, mindössze 14 könyv jelent meg 8 év alatt, amíg életben volt az alapító.) Hanem a nyomda szerencséjére, volt mellette egy nagyon gyakorlati eszű férfiú is. Ez Pécsi Lukács volt, világi ember. Őt, az

esztergomi káptalan menekült ügyészét tette meg Telegdi a nyomda helyettes vezetőjének. S utóbb, halála után egészen Pécsi kezébe került az irányítás. Ő a gondnok, ő az, aki fizet, vásárol, vállalkozik és árusoknak könyvet ad. A gyakorlati élet embere. Kis családja is ott van mellette. Egy imádságos könyve fedelén, a fametszetű címlapon ott is van a feleség, a két fiú arcképe. Ő bizony nem oly tudós, mint a püspök. De jobban tudja: mi kell a népnek.

Már a nyomda második évében odaáll kalendáriumot csinálni. A német városokban már jó ideje készülnek ilyesféle tudálékos és hasznos könyvek. Itt csak Pécsi Lukács kezdte el. (Az első lőcsei kalendárium is csak száz évvel azután jelent meg.) Bizony, ez kellett a népnek. Okos és vallásos, hitterjesztő és népnevelő könyv. Afféle kis enciklopédia. Alkalmas a parasztnak, alkalmas a nemesnek. Benne van az év krónikája és ujságokat pótol a maga századában. Megtudni belőle: mi van az égbolton s mi történt Bécsben meg Bethlen szabadságharcával. (Igaz, hogy némelykor egy kis huncutsággal, mást mond a kurucnak, mást a labancnak szánt naptár.)

Ilyeneket kezdett el írni Pécsi Lukács jegyző úr. És hamar népszerűvé váltak a nagyszombati kalendáriumok. Mind a két felekezeten vásárolták őket. S volt olyan év, hogy abban a szegény, halálra marcangolt országban százötvenezer is eladtak egy esztendőben efféle kalendáriumot. Évszázadok hosszat megmaradt a nyomdának ez a különlegessége. És épúgy, mint később jogi könyveivel meg iskolás könyveivel, továbbá költői kiadványaival a művelődésnek történelmi tényezője lett. *És a népies irodalom többet tett a nagyszombati nyomda érdekében, mint a császári szabadalomlevelek.*

Régies könyvművészet

Történelmi és irodalmi tevékenysége után nézzük meg szakmai szempontból is kissé a régi nagyszombati műhelyt. Irodalomtörténeti iskolázottságunk mellett megszoktuk könyveknek csak a tartalmi értékét nézni. Régente nem így volt. Bármily betűszomjas is a hitújítás korának embere, *a könyvnek külseje is élmény volt számára.* Ez felelt meg a kézműipari korszak egész fokozott csínszeretetének is. A munkának, bármily egyszerű legyen is, esztétikai formakövetelményei vannak. S ezek époly fontosak, mint a tartalom és a cél. Nemcsak az iparos, a latin iskolákat végzett ember is ránevelődött a szépre. Mondottuk már: bibliofil, könyvgyűjtő azidőben talán több volt, mint ma. Éppen, mert a könyv ritka és megbecsült valami. Ennek egyik oka az is lehetett, hogy a régi iskolázás igen nagy súlyt vetett a rajztudásra. Egész a biedermeier-idők végeztéig (a XIX. század derekáig) alig van művelt ember, aki ne tudna egy egyszerű újévi kártyát, üdvözlő-írást megrajzolni. Aki ne értene a sziluett-vágáshoz, a műemlék lerajzolásához; aki utazva ne tudna gyorsvázlatot csinálni tájékról s emberekről. Ha csak magánál a szóbanforgó nyomdánál maradunk is, mit látunk? Hogy egész sereg fa- és rézmetsző működik a kezdő időszakban, aki nem is hivatásos metsző. Pécsi Lukács nemcsak írja a kalendáriumokat, de szedi és illusztrálja is. A fametszetek némelyike is tőle való. De még sokkal komolyabb egyéniségek is szívesen üzik ezt. Szelepcsényi György esztergomi érsek, már mint diák rézbe metszette a nagyszombati nyomda részére Pázmány Péter arcképét. És csak természetes, hogy a hivatásos metszők közül lassan csak a legtehetségesebbek juthatnak munkához.

A nagyszombati nyomda kezdő éveiben még sok az archaikus egyszerűségű fametszetes címlap. Vignetták, záródíszek, miken érezni, hogy a nép egyszerű motívumkészlete adta hozzá az anyagot. Bizonyos fokig minden mesterlegény rendelkezik ilyenekkel. A bábsütőnek ott vannak a faragott dúcok. A kékfestőnek is. Az ötvös, a pecsétmetsző, a címerfestő kész mintalapok után dolgozik. Ezek az ornamentlapok vándorolnak. Jönnek külföldről s itthon mintakönyvbe gyűjti a mesterlegény. A példa-metszést (példa = Bild) jól kell tudniok az iparág üzöinek. S a rézmetszőktől azután a minták tovább vándorolnak más mesteremberekhez. Elsősorban a ffaragókhoz és tipográfusokhoz.

Természetes azonban, hogy akadtak a nagyszombati nyomdának nemcsak ily primitív lemezei. A renesszánsz szépségei, a méltóságteljes építészeti formák, az allegóriák bővelkednek ezeken. A tizenhetedik századi könyvek címlapján már a magyar királyok s hadvezérek arcképei is megjelennek. Szimbolikus keretekben. A vitézség s a harc, vagy győzelem jelvényei közt. Ezeket a lapokat leginkább bécsi rézmetszők csinálták. A határszálen dolgozó két nyomda öhozzájuk fordult fontosabb címlapokért. E bécsi metszők maguk is sűrűn járhattak a pozsonyi országgyűlésre s a nagyszombati káptalanhoz. Hiszen ugyancsak e metszők a magyar főurak, főpapok arcképeit is árulták pár fillérért. És e német meg holland eredetű metszők (Ulrich Heinrich, Widemann Éliás, Hoffmann, Schott és Ther Portten) megcsinálták a nyomda és a kalendáriumok egyszerű keretdíszzeit is. Allegóriák mellett nyájas magyar viseletű csoportokat. Pásztorok, szüretelők, kertek és cserepes virágok magyaros díszzeit. Kiváltképpen a népies iratok díszzeit kedveskedett a nyomda ilyenekkel.

De a könyvművészetnek mindenkor csak járulékos eleme volt a fa- és rézmetsző ajándéka. Öseleme a könyv szépségének a betű. A szedésnek egyenletes nyugodt tükre a fehér lapon. Mint tipográfiai alkotások, már a régi vallásos könyvek is finom hangulati egységet adnak a tartalommal. És a nagyszombati nyomda nem hiába frissült fel állandóan francia típusú betűkkel. Betűivel is nyugati szellemet hozott a magyar könyvek világába.

Amire a nagyszombati és később a belőle lett budai Egyetemi Nyomda oly büszke volt, az betűöntőjének féltett hírneve. Ez egyszerű nyomdai szépségek már ott vannak az első könyveken. Már ezek elárulják: a katolikus könyvek tipográfiája más stílusú, mint a protestáns műhelyké. Ez talán másutt nincs így, de nálunk ez elkülönülés érthető. Protestáns iskolákban évszázadok hosszat más a betűvetés, a kézírás jellege, mint a katolikus iskolákban. Költőink kézírata még a mult században is megmutatta: szerzetesi iskolák vagy kollégiumok növendéke volt-e valaha írójuk. (Mily jellegzetes még ma is bizonyos zárdák leányainak írása!) E különvalóság megmutatkozik a nyomdai típusválasztáson is. A betűk, melyek nálunk használatosak, az írássajátságokhoz és helyesíráshoz közelálló olasz műhelyekre mennek vissza. A magyar antikva betűrendszere a missale, a ciceró, a régi római kövésetek betűformáira nyúlik vissza. Már a humanista összeköttetések miatt is Aldus Manutius betűformái tetszettek itt legjobban. Ezek formái terjedtek bizonyos változtatásokkal Bázelen, Hollandiában és még erősebben módosulva a német egyetemek antikva-betűiben. Az első közvetítői a nyomtatott betűknek – a külföldről jött protestáns teológusok – ezt a betűtípust hozták magukkal. Matricában vagy kész betű formájában. Ez lett hát protestáns írásmóddá a nyomtatott könyvben. Ez a velencei, román, kerek jellegű betű, mely a tizenhatodik században már általános Itáliában és a humanista udvarokban. *Csakhogy a tizenhetedik század betűi – s a katolikus előrenyomulás sajtója ide tartozik – inkább nyugateurópai szerzetesekkel jönnek erre felé.* A spanyol jezsuiták a modernebb francia betűöntők modeljei után dolgoznak. A lyoni Gryphius, a párizsi Garamond és Estienne kecsesebb, lengébb betűikkel több hajlékonyságot adnak a betűformának. S arányaik mások, mint az előbbieké. Ezek a betűk már a mi nyomdánk bécsi állomása idején ilyenek s megerősödik a nyomda modernebb betűanyaga, mikor a pozsonyi műhely készlete is beleolvad.

Aki igazán értékelni tudja a régi nyomtatott könyv esztétikáját, örömét lelheti a Pázmány kalauzában s az ő kortársaiban. Azidőben még él a könyvnyomtatás alapvető szépségelve. Az, hogy az a fekete-fehér összhangzásának a tudománya. Ha itt-ott belevegyül is a piros szín, csak az egyes címszavak nagyobb hangsúlya kedvéért történik. De a komoly tudás, a mély-séges hit könyvei mellőzik a világias cifraságokat. Egy-egy csúcsban záródó vignetta a címlapon elég nekik. A cím és minden oldal is építve van. Szilárd szerkezeti egységbe fogva. A betűk világa komoly. Nem komor. Ezek a blokkbetűk világítanak, ezek a szedett oldalak finom ritmus-harmóniát teremtenek. Szinte észrevehető, hogy a *szedést végző mesterlegény, a szerény kis inas is megtelt a betűk tiszteletével.* Ez adja archaikus könyvművészetük alapját.

III. A latin egyetem nyomdája

Könyvírók és könyvolvasók

Aki a nagyszombati egyetemi nyomda könyveit forgatja, feltűnik neki, hogy az első két évszázad könyvei túlnyomórészt latinnyelvűek. A tizenhatodik és tizenhetedik század protestáns irodalma viszont majdnem kivétel nélkül magyar nyelvű. Valóban: még a nyelv is szembenállónak mutatja a két részre szakadt országot. Kétféle hit, kétféle műveltség. Tiszántúl, Erdély és a Felvidék nyomdái az új hit embereihez, a magyar köznemesség és jobbágyság kultúrköréhez igazodnak. Ezeknek szellemi központja: a gyulafehérvári kollégium és a pataki főiskola. Tanítók, mestereik Németország, Hollandia meg Svájc műveltségének és pedagógiájának itthoni terjesztői. Velük szemközt a jezsuiták 28 középiskolája s nagyszombati főiskolája (továbbá a katolikus kassai jogakadémia) latin nyelvűek s inkább francia és osztrák szellemi életnek a visszatükrözését adják. Igazi sikerük persze ezeknek is attól kezdve van, mikor a néphez a saját nyelvén szólnak. De a nagyszombati kollégium az ő ötven-hatvan művelt tanárával igen fontos szellemi központ. Mert e tanárok közt ugyan valamennyi teológus. De amellett van jeles szónok, bölcsész, énekszerző, nyelvész, költő, tankönyvíró, jogász is bőven köztük. A módszer, mellyel vitáznak, gondolkoznak, vizsgáztatnak, talán középkorias. De ahogy nevelik a papjelölteket, a főurak gyermekeit, a leendő tudósokat és katonákat: a testi és lelki harmóniát nagyszerűen szolgálja.

Ha tehát a könyvek szövegét nagyrészt latinul írták s adták ki, az ő koruk s az ő körük igényeit szolgálták vele. Mert úgy kell venni a dolgot, hogy a művelt ember nyelve a latin vagy a német az időben. Még a köznemesség is ezt beszéli szívesebben. Ezzel él otthonában és hivatalában. (Hiszen még a táblabíró-világ idején száz évvel később is, így volt ez.) Már most, ha a nyomda élni akart, azt kellett nyomtatnia, amit vásároltak. Ha valakinek eszébe jut magyar nyelvű tudós munkát írni, előbb pártfogót kell keresnie. Mert csak így vállalja a könyv kiadását a nyomda. Igaz: voltak a katolikus főurak közt ily nemes lelkek is. Ott volt mindjárt Herceg Eszterházy Pál, a nádor. Maga is írt könyvet a Boldogságos Szűz Máriáról. Még külön rézmetszőt is foglalkoztatott udvarában. Greischer Mátyás volt a neve. Mikor az ő ura megírta könyvét s a nagyszombati nyomda hozzáfogott a nyomtatáshoz, különösen remek munkával járult hozzá a díszítéshez. 127 rézmetszetet készített a különféle csodatevő Mária-képekről. S bizony sűrűn találjuk a nádor nevét a hódoló ajánlások címlapján.

Még a kalendáriumok közt is jól fogytak a latin nyelvűek. A nagy kvart alakú, rézbemetszett képekkel ékes kalendáriumokat az urak vásárolták. A kicsi, a fametszetű, a primitívebb a köznépek készült. A sokféle imák, énekeskönyvek, regulák ugyancsak önekik. De már a nagy hitvitázó, szentségmagyarázó könyveket megint a papság és a művelt emberek részére nyomták latinul.

Ezekből telt a nyomda munkássága Nagyszombatban. Bizonyára nem oly zaklatott élet volt, mint egy mai nyomtatóüzemé. Hiszen még mikor egyetemi nyomdává avansált a műhely, akkor is tízhúsz könyv volt az évi termése. De lassan híre ment, megszerették, könyvei nagyon szépen kezdtek fogyni. Még bécsi könyvbizományosa is volt termékei értékesítésére.

A jogásznemzet szolgálatában

Félig tréfa, félig komoly valóság, ha a régi magyar nemzedékeket jogásznemzet néven foglalják össze. Csak aki nemzetünk történetét ismeri, tudja, mily különösen fontos tudomány volt itt a közjog. Képzelnék csak el: ha a nemzet mindig kénytelen lett volna kardot rántani,

mikor önállóságát kellett megvédenie! Mi lett volna akkor? Telegdiék érdeme az volt, hogy a nagy hitvitákat a sajtó útjára terelték s ezzel élet letompították. Épilyen nagy szolgálatot tettek a nyomda későbbi irányítói, mikor az 1680-as évektől kezdve a törvénykönyveket jelentetik meg. Az egyetemi nyomda ép azzal tudott állandóságra szert tenni, hogy mindig korszerű könyveket adott ki. Mikor a nemzet igazát kell bizonyítani: a Corpus Jurist teszi az ország elé. Mikor a túlerőre kapott osztrák császári hatalom beolvasztással fenyeget bennünket, misem olyan időszerű és kapós, mint Werbőczy alapvető államjogi könyve: a Tripartitum. Alig van könyv, melyet ehhez fogható volumenben s ilyen kiállításban tesznek a művelt magyarság elé. 1746-ban jelenik meg először és még a súlya is imponáló. Pergamenkötése, mintaszerű nagy betűi már messze elárulják fontosságát. Díszei pedig a kor pompázó, fellengős irányának megfelelőek. Schmittner, a bécsi rézmetsző tündökölni akart a magyar királyok portréival. Hasonmásait megtalálta egy régi metszetgyűjteményben. Abból másolta le őket s ő maga a portré mellé jobbra és balra egy-egy kis medaillont illesztett. Abba belerajzolta az illető uralkodó történetének egy-egy mozzanatát. Körülvette pedig az egészet egy meglehetősen díszes, de sablónos kerettel. Mindegy: stílus van ezekben a könyvekben is. A hajporos, barokkvonalú, Mária Terézia korabeli ízlés amint a hidegebb magyar méltósággal elkeveredik.

Ezek a nagyszabású könyvek hatalmasan megduzzasztják a nyomda tekintélyét. Már-már úgy tűnik fel a *privilegiumokkal bíró nagyszombati nyomda, mint hivatalos államnyomda*. A legfontosabb káptalani névtárak, mindenféle vizsgái és rendi szabályzatok, vitatételek (amik az egyetemi vizsgán tárgyalattak), tanrendek és még százféle kisebb-nagyobb nyomdai akcidencia mind ott készül a tizennyolcadik század első felében. És soha sem sablónszerűek. Mindegyik más egy kicsit, mint a többi. És mindegyik gondos terméke a főiskolai műhelynek.

A műhely élete

Ideje, hogy bepillantsunk egy kissé abba a szűk kis világba, mely e messze földön népszerű könyveket napfényre hozta. Mikor megszületett, oly kicsiny volt a kétezerforintos nyomda, hogy egy-két szedőnél többet alig foglalkoztatott. Már a tizenhetedik század végén ki kell bővíteni helyiségeit. Az a prefektus, akit a rend a nyomda vezetésére kijelölt, csak mindenféle raktárhelyiségeken át jut a munkatermekbe. Míg az egyetemi épület fedett folyosóján át idesétált, átmegy a betűraktáron, papírraktáron, szárítón s úgy jut a könyvszedőkhöz és nyomókhoz. Bár levéltári adatok hiányoznak erről, de bizonyos, hogy a finomabb reprodukálómunkákhoz is lehetett műhely adva. Hiszen van olyan tipográfusa a nyomdának (1666–76-ig, Byller Márton), akinek még emblémákat és címereket is kellett vésnie, nyomnia papírosra és selyemszalagra. Voltak azután külön helyiségei a nyomdába érkező vándormunkások elszállásolására. Ezek a könyvnyomtatók javarészt félbemaradt vagy végzett diákok voltak. És ezért nagyobb megbecsülés járt ki nekik, mint a többi mesterségben. Fizetés: persze az is volt. Ha nem is sok. 1653-ban egy félív kiszedéséért 30 kr.-tól 2 forint 30 kr.-ig terjedő összeget fizettek – az első száz ívnél 1 frt-ot, minden további ívért 6 krajcárt. Az inasmunkáért hetenként 1 frt 15 kr. járt. De a főszedő, a faktor 4 forintot kapott hetenkint. Ezekhez pedig minden nagy ünnepen még természetbeni ajándékok is járultak. Hogy a szaktudást egyre jobban megfizetik, bizonyosság rá Folger Jánosnak díjazása, ő volt a nagyszombati korszak utolsó nyomdavezetője s ő 300 forint évi fizetést kapott.

A könyvnyomda életéhez szorosan *hozzátartozik a papírmalmok élete* is. Mert a papírok beszerzése akkoriban még nem volt oly egyszerű kérdés, mint manapság. A rossz utak, a kezdetleges termelőviszonyok megnehezítették a beszerzést. Voltak ugyan a tizenhetedik században szép számmal papírosmalmaink, de ezek jórésze a tót vármegyékben volt. Sárosban, Szepesben szinte minden zúgó és erdő tövében csattogott egy-egy. De ezek messze estek Nagyszombattól. Ezért eleinte inkább a gróf Pálffy-féle bazini malomból hozatják a

papirost. (A vízjelek mindent elárulnak.) Később már az lett célszerűbb, hogy egy egész malmot kibéreljenek saját használatukra. Előbb Liptó-Szent-Mihály alkalmas erre. Később pedig Znióváralja két papírmalmát szereltetik fel újra s onnan szállíttatják a papírt. Nyolcvan-száz bál az évi szükséglet. Óriási szám, ha meggondoljuk, hogy hetven év múlva is csak ötezer bál papiros kellett az ország ötven nyomdájának.

Mit csinált a kompaktor?

Ha már a könyvcsinálás technikai műhelyeinél vagyunk, ne feledkezzünk meg a könyvkötőkről sem. Nagyon érdemes munkát végeznek már a tizenhatodik-tizenhetedik században hazánkban. Mert nemcsak illő köntöst adnak a könyvnek. Hanem ők azok, akik terjesztik is. Vásárról vásárra járva ők árulják a falunak s otthon, műhelyükben a városoknak. A magyar könyvkötés története korántsem olyan gazdag s fényes múltú, mint a nyomtatás. De azért itt is vannak remekbe készült munkák, melyek egy-egy nagy kultúrájú város könyvészeti hagyományaira jellemzőek. Kolozsvár és Debrecen mellett néhány felsőmagyarországi város könyvkötői jeleskednek hajdanában. S Nagyszombat könyvkötői szempontból is jelentős. A nagyszombati kötésekéről még hiányzanak az összefoglaló s részletes adatgyűjtések. Annyi kétségtelen, hogy a nyomda első századában a könyvkötés ott még nem virágzott. Nagyonbbrészt marha- és disznóbőr-kötések, vaknyomások (görgetővel készült) egyszerű példányait látni. Talán a pénzügyi okok játszottak közre, hogy megelégedtek a kalendáriumok és vallásos könyvek ily egyszerű példányaival. Már a könyvek fényűzőbb megjelenése (rézmetszetes illusztrálása) idején a kötés is gazdagszik. Színesebbé válik a bőr (vörös, rózsaszín, kék stb.) s a díszítményeket arannyal préselik rá. A könyv fedéllapját egyre több inda, virág, legyező alakú díszítmény lepi be. Középpütt egy-egy bájos oválisban megbúvik Madonna a gyermek Jézussal. Az a könnyed grácia vonul a könyvfedélre, melyet a jezsuiták nyomdai tevékenységébe is bevonulni látunk, olasz, francia és osztrák modellek nyomán. Mértéktartó ez a kötés. Mértéket tart színben, aranyban, a díszítményekben. Nem ömlesztvi végig a könyv fedelét, hanem kiemeli körvonalait. Hangsúlyozza szerkezetét. Így van ez a tizennyolcadik század elején is még. De a barokkos cikornyák hovatovább itt is elszaporodnak. Túlhalmozottság lép fel. Pazarlóan jelentkeznek a díszek s megromlik a technikai fogékonyság. Még az arany helyett is ezüstöt, bronzot, feketedő matériát használnak. És a nagyszombati kötés helyett a felvidéki, erdélyi, pesti kötés lép az első vonalba.

Nagyszombat alkonya

Mikor a jezsuiták nyomdája zenitjén volt, egyszerre megcsapta a válság szele. Mikor a legtöbb tudós állt mellette s a katolikus Magyarország legfényesebb nevei, egyszerre a korszellem őt is megrázkódtatta. Virágzásának teljében érte a nyomdát és az egyetemet a hír, hogy külföldön a jezsuitákat sorra megfosztják iskoláiktól. Nem egyszerre, hanem lassanként terjedt el a katolikus udvarokban az a politika, mely a legtöbb országban a jezsuiták kiutasítására vezetett. A tizennyolcadik század közepétől kezdődik a visszaszorítás. Portugália, Franciaország, majd maga a pápaság, utóbb a bécsi udvar is kénytelen a korszellemnek behódolni. A bécsi kormányhatóságok eleinte csak egy-egy aktát, kérvényt hagytak elintézetlenül. De azután már régi kedvezésektől fosztották meg a nyomdát. Utóbb a cenzúrát is bevezetik a nagyszombati könyvekkel szemben. „Hát a tanrendeket és kéziratokat nem kell beterjeszteni engedélyezésre?” – kérdezte a főhatóságtól a nyomda, keserű gúnnyal. De az eseményeket nem lehetett feltartóztatni. A jezsuita-rendet Magyarországon is megszüntették. Tanárai szétszóródtak, iskolái bezárultak. A mi nyomdánkra pedig a megpróbáltatás nehéz napjai következtek. Az utolsó papi vezető, Tolvay Imre gróf, mielőtt visszavonulna egy

felvidéki birtok magányába, átadja a hivatalt helyettesének, Folger János fizetett világi gondnoknak. Most jönnek a küzdelmes évek, amikor fizetni kell írókat, személyzetet, de nincs mögöttük többé a papi város és főiskola hátvédje. Azért csak nyomtatnak, dolgoznak, még újfajta tudományos munkákat is adnak ki: orvosi irodalmat. De ekkor már elvégeztetett: a nyomda ketté fog szakadni. A kisebbik rész marad Nagyszombatban (hogy húsz év múlva csendben kimúljon). A nyomda nagyobbik, jobbik fele, Budára kerül az egyetemmel. Leltárt kell írni, pontos adatokkal, részleteset a 85-féle magyar és 26-féle idegen betűtípusról, a 636 mázsányi betűanyagáról, a hat sárgarézbetétes fasajtóról, a 938 darab rézlemezről, azután indulás. Egy szigorú királyi bizottság a helyszínen, melyben ott van Kempelen Farkas kamarai tanácsos is, a híres sakkautomata készítője. Egypár lassan fölfelé haladó tutaj a Vágon, a Dunán s – a nagy kultúrájú mult után ott áll a kérdőjeles jövő.

De: a könyveknek s nyomdáknak megvan az ő sajátos végzetük. A jezsuitákat üldözte már a katolikus nagy fejedelem, II. Rákóczi Ferenc is, de a nyomdát nem bántotta. A királyi rendelkezés sem semmisíthette meg. Csak új feladatkört adott neki s új, nemzeti hivatást jelölt ki számára.

Miránk pedig, mint a vándorút dokumentuma, megmaradt a leltárkönyv az összes betűk, díszek, rozetták lenyomatával. Valóságos pompeji lelet a nyomda- és tipográfia-történet magyarországi kutatója számára.

IV. Nemzeti és reformkorszak Budán

Kis-Róma után Kis-Bécs

A Vág és Duna hajóútja után megérkezett a társzekerekre rakott nyomda Budára. Fönt a Várban kapott helyet, közel a helytartóság hivatali épületeihez. Az Egyetemtől nem messze, egy kis földszintes házat jelöltek ki számára, a Corvin-házat. (Corvin Jánosé volt valamikor ez a ház, nagy királyunknak, a Hollósnak természetes fiáé.) Bizony merőben más volt itt az élet. A jezsuiták Nagyszombatja latin nyelvű és mélyen vallásos volt. A nagyszombati nyomda könyvein is a Jézustársaság ismert I. H. S. jelbetűit hordozza címerül. Itt, a Mária Terézia fiókudvarában új címet kap: két apród tartja a címerpajzsot, melyen egy korona díszlik. Ez a két apród magyar ruhába van öltöztetve. S a kezdőbetűk is magyarok a címeren: E. Ny. De ezzel aztán vége is van a magyarságnak. Mert bizony odafent már alig van magyarság s alig van latin szó. Hanem a német kötelező – még a nyomda belső igazgatásában is. Könyveit németül vezeti. Magyar költőkkel német szerződést köt! És egyáltalában: minden németes ekkor Budán.

Furcsa szellem, furcsa nyelv. Aufkléristák, pedagógusok, Wan Swietennek, a királynő orvosának neveltjei. A népek, a nemzetiségek egyenlő jogairól ábrándozók. Francia eszmevilágot hordoznak parókás fejükben. De németül beszélnek. S magyarul éreznek. Egy különös, nemzetközi hangulatvilág, egy darab visszfénye a szegény országban a ragyogó császárnő bécsi pompájának. Hogyan tudjon ebbe beleilleszkedni a papoktól vezetett, tudósokkal élő, kegyes és egyszerű nyomda? Szép új címet is kap: Királyi Egyetemi Nyomda. És kap mellé új szabadalomlevelet is. Újra csak ő adhat ki s terjeszthet idehaza iskoláskönyveket. Nagy szó ez: minden tekintetben monopóliuma van. (Igaz, hogy ezúttal is csak papiroson.) De nagy ára is van: a habsburgi politikai gondolatot kell képviselnie. (Igaz, hogy ezt is csak úgy tessék-lássék módon cselekszi.)

Eleinte bizony nehezen akar a nyomda rendes kerékvágásba térni. Sok a baj a vezetés, a gazdálkodás körül. Nincs meg a régi szigorú rend. S ami nagyobb baj: nincs meg az önzetlenség a vezetésben. Csetepaték, féltékenység, intrikák napirenden vannak. Még sikkasztások és hűtlen kezelések is. Meglátszik, hogy az alkalmazottak közt nehéz rendet tartani. S még nehezebb alkalmas vezetőt találni. És a legnehezebb: az új szellemet szolgálni – őszinteséggel. Hiába: a nyomda nem lélektelen mechanizmus. Annak agya és szíve van.

Ami irodalom – nem üzlet.

Ami üzlet – nem irodalom.

Fájdalmas igazság ez a címbeli, de ezt már százötven évvel ezelőtt is tudták Magyarországon. (Sőt talán az egész világon.) Az Egyetemi Nyomda ezt épúgy felírhatta volna a pénztárkönyveire mottóul, mint ahogy az akkori s mai kiadóvállalatok is megtehetnék. Ha csupaszon, ridegen akarnók jellemezni a helyzetet, így kellene formulázni: Az Universitas budai nyomdájának van egy tankönyvkiadási szabadalomlevele s egy 1798-ban megjelent iskolakönyv-árjegyzéke (22 oldalas). Ez jelenti a jövedelmet. És az Egyetemi Nyomdának vannak szerződesei tudósokkal, költőkkel, írókkal és folyóiratokkal. Ez jelenti a ráfizetést. Persze nem szószerint veendő ez, de – majdnem. Csakhogy a nyomda vezetői bölcsen tudták: a kedvezmény mire kötelezi őket. Tehát kötelezi őket: először is arra, hogy a tankönyvek íróit becsületesen megfizessék. (6–7 forint járt egy nyomtatott ívért a szerzőnek.) Másodszor kötelezi őket arra, hogy a szegény tanulókat ingyen könyvekhez juttassák. Harmadszor kötelezi őket arra, hogy komoly tudományos könyveket kiadjanak – még amikor semmi kilátás sincs azok kelendőségére. Ez az utóbbi persze inkább csak azokra a tudományágakra

vonatkozott, amiket akkor sem olvastak és ma sem. Mert a lexikális könyveket bizony szívesen vásárolták a tanulmánygyógyok. Az olyan könyvet, mint a Vályi András, „Magyarország leírása” még drága rézmetszőkkel (Czetter, Karacs) is érdemes volt illusztráltatni. Az ilyen szerzőt pedig 12 forintra is honorálták ívenként.

De szó, ami szó: az ilyesmi mégis csak kivétel. Úgy egészben mégis a tankönyvnyomtatás volt a jó vállalkozás. Azok a kedves, vékony, de okos kis könyvecskék, miknek fejére rá volt írva, hogy például „Az ékes írásnak eleji”. Aztán a végére odabiggyesztették: „A köttetlennek az ára 1 krajcár”. Ez volt az üzlet. Némelyik könyv fele magyar, fele német. De a legtöbb egészen német. Már a gimnáziumokéi latinul írva. Révai Miklós uram sem átalította tankönyvet írni, de Hannulik János, Horváth János, Rausch Ferenc és kivált Grigely József tanár urak mégis csak kapósabb könyveket írtak.

Mivel azonban nemcsak a tudományszomjas ifjúságot, hanem a tanulmánygyógyó gazdaközön-séget sem rossz üzlet szellemileg táplálni, ezt is végezte az Egyetem nyomdája. Ma úgy mondanák: az iskolán kívüli népművelés eszközét. Tessedik Sámuelnek, a nagy magyar nemzetgazdának könyvét épúgy kiadják, mint Witsch Rudolf könyvecskéjét, melyben „a magyarországi homokos puszták haszonrafordítását” sürgeti. Az ilyen könyveket még németből s idegen nyelvekből is érdemes volt lefordíttatni. És az ilyen könyvek fordításával még – a magyar poéta is pénzt kereshetett.

Amire a legjobb példa szegény Verseghy Ferenc esete. Ő, a szegény multszázadi magyar irodalom az ő apostolaival, költőivel, nyelvújítóival mily fájdalmas elhagyatottnak fest a – nyomda irattárában szemlélve sorsukat. Verseghy ír, fordít, korrigál, átültet tankönyvet és egyebet. De a költői műveit a maga költségén kell kiadatnia. Mikor azután meghal a költő, *a nyomdai tartozást – ívekben levő könyvekkel akarja törleszteni családjáé. A nyomda szabadkozik. Hogy köszöni szépen – heverő könyve van neki is elég. (És körülbelül ugyanígy járt Katona István meg Virág Benedek 2500 forintos nyomdászamlájával is. Itt is köszönettel lemondott a nyomda a felajánlott könyvállományról.)*

Hanem Verseghy özvegye még sem fordult egészen hiába a nyomda vezetőihez. A könyvhagyatékot visszautasították. Azonban a család szegény volt, az orvosi számla és a temetési költség pedig jókora. Adtak tehát az özvegynek gyorssegélyt. Hiszen annyiszor vették igénybe a szegény boldogultnak szolgálatait.

Ez a kis példa mutatja, hogy volt a nyomdának egy ötödik kötelessége is. Amire senki sem kötelezte, mégis vállalta. A szegény, nyomorult magyar költőt, a világ legárvább árváját eltemettetni.

Nyomdai korrektorok mint nemzetiségi politikusok

Az Egyetemi Nyomda, mint hajdanában minden nyomda nálunk, szolgálta a humanizmust, a vallási eszmét és a nemzeti újjászületést. Szolgált a felvilágosodást és a magyar költői irányok propagandáját. De ugyanakkor szolgálta a Habsburg-ház nemzetiségi politikáját is. Ennek a politikának foglalatját egy jelmondat fejezi ki tömören: „Divide et impera!” „Osszad föl és uralkodj fölötte”. Már tudniillik a monarchia népeit osszad föl és a nemzetiségeken uralkodjál. Ez volt a jelszó, melyet a Habsburg-uralkodó kormányzati programul hagyott utódjára. Ez volt az a magvetés, mely szelet vetett és vihart aratott. Míg végül a közelmúlt világhátrófatában mindenkit maga alá temetett. Fájdalmas dolog, hogy ennek a politikának egyik kezdeményezője egy esztergomi érsek, de ízig-vérig osztrák, feudális főúr: Kolonics Lipót gróf volt. Ő volt az, aki még a nagyszombati nyomdát felszereltette e rejtett cél tetszetős eszközeivel. Az 1690-es évek végén rutén és cirill betűket kapott a nyomda. Tehát a politika

Josefiniánus fellángolása előtt már száz évvel: ruténnyelvű s cirillbetűs kátékat, vallásos kis olvasókönyveket nyomtattak Nagyszombatban. Mikor azután a tankönyv-monopólium és a katolikus szertartáskönyvek monopóliuma jó üzletnek is bizonyult, egyre több iskolás-, liturgikus-, imádságos és naptárkönyv készült ily tipográfiával. De a Mária Terézia idején életbelépett nagy tanügyi reform, a Ratio Educationis, az ő nemzetiségi kerületfelosztásával juttatta csak igazán érvényre a különféle nyelvű iskolák nemzetiségi kultúrpolitikáját. Még a nagyszombati időben történt, hogy a bécsi Novákovics-féle nyomdát felszerelésekkel, betűanyaggal, könyvraktárral együtt megvették. Annak a pincéjéből egész sereg vallásos és imádságoskönyv kikerült. Úgyhogy most csak tankönyveket kellett hozzá nyomtatni.

Ezek a nemzetiségek most újra nemzeti önállóságot igyekeztek teremteni maguknak. Szerbek, oláhok, bolgárok az ő régi, bizánci eredetű kultúrájukat a törökök terjeszkedése következtében elvesztették. Körülbelül az újkor kezdete óta rajokban özönlötték el Magyarország keleti, déli és délkeleti részeit. Határőrvidékeken, mint telepeseket, a megrikult magyar lakosság pótlására már a tizenhetedik században is felhasználják őket. Most a felvilágosodás és az összmonarchia gondolkörében újra nemzeti aspirációik keletkeztek. És nyelvi kultúrkapcsolatok kiépítésén fáradoztak. Helyesebben: egy irodalmi célokra alkalmas nyelv megalkotásán.

Az Egyetemi Nyomda budai műhelyében dolgoztak a XIX. század elején e törekvések legerősebb, legfanatikusabb képviselői. Görög katolikus és görög keleti papok, prépostok és plébánosok, tanférfiak és jogászok, mindmegannyi művelt, nyelve szellemébe elmélyült magántudós. Nappal korrektorok, vagy cenzorok, akik a nyomtatásra kerülő iskoláskönyveket nézik át. Vallási, helyesírási, pedagógiai szempontból. Éjjel pedig úttörő munkákat írnak, nemzetségük nyelvét pallérozzák. Ki ne hallotta volna Petru Major nevét, akinek nevéből egy nyomdász-szakkör volt elnevezve még a kilencvenes években is Pesten... Ő volt az, aki Kún Sámuel kartársával egyetemben itt készített elő egy román-magyar-latin-német szótárt. A román nyelv latin eredetét is itt bizonyította íásaiban egy másik „cenzor”, Sinkai György Gábor. A tótoknál, a szerbeknél új hangtani megállapításokat kellett végezni, mert új betűket rendelt részükre a nyomda. A tót cenzor Oravec Ignác tárnoki plébános és a szerb cenzor Petrovics György budai ügyvéd, ezen dolgoztak lázasan. Aránylag a szerbek irodalma volt ezidőben a legfejlettebb. És az egyetemi nyomtatóműhelyben nemcsak a szentendrei, budavidéki rác gyerekek könyveit nyomják ki. Újvidék, Pancsova, az egész Délvidék innen kapja irodalmát. Énekeskönyveket és történelmieket. Régi szerb balladák és eposzeiák újra nyomott gyűjteményeit. És a Maticát, az ő költői kiadványaival. Hiszen a cirillbetűs, a szerb és rutén könyvek terjesztését az egész monarchia területén csak az Egyetemi Nyomda végezhetette.

Meg kell adni, hogy az ilyen könyvek, bármily egyszerű tömegmunkák voltak is, mindig vetekedtek ízlés, külső megjelenés dolgában a jó magyar iskoláskönyvekkel. És a nyomda az exportnak nemcsak előnyeit élvezte, adott is érte cserébe.

Még a magyarországi héber könyvek nyomtatását is ők szerezték meg kizárólagossági joggal. Érdekes, régi fametszetű dísszel ellátott példányok még ma is előkerülnek a zsebrétű „úti imádságok”, „husvétii Hagadáék” közt. De zsidó kalendáriumokat is eladtak évente pár ezer darabot. Mindenesetre érdemes volt Lipcséből, Bécsből héberbetűs matricákat hozatni s erre is berendezkedni 12 ezer forint költséggel.

A mult század húszas éveinek kezdődő liberalizmusa, mely később Kölcsey, Kossuth, Eötvös reformeszméiben teljesebb ki, a nyomda felvilágosító és egyenlősítő tevékenységében pregnánsan kifejezésre jut. Talán ez az írókat, tanárokat, papokat és nemzetiségeket egyaránt felkaroló erkölcsi elv volt a nyomda egészséges gazdasági életének is az alapja.

Ismeretlen nevű magyar nyomdász

Egy nyomda életrajzában sok mindenkinek osztogatják a babért. A könyvek írói, a költők, a lectorok fáklyákkal lépegetnek elől. A műszaki vezetők is bőségesen kapják a jelzőket. Még a cenzorok, korrektorok is – íme – történeti jelentőségre tesznek szert. Éppen csak az igazgató személyéről szokás elfeledkezni. Ő rendszeren a homályos irodaszoba háttérében marad. A főkönyvek és pénzszekrények árnyékában.

Így vagyunk a budai Egyetemi Nyomda történetével is. A sok aktagyártó, feliratkészítő, hivatalnok-észjárású „gondnok” és „igazgató” után végre egy név, mely megérdemli, hogy külön reflektorral világítsák meg. Sághy Ferenc neve ez. Egyszerű, szürke név, de igazi nagy tehetséget jelez. Erőskezű adminisztrátort. Vasakarátú fegyelmezőt. Előrelátó, céltudatos vállalkozót. Egy embert, aki tele van bátor, újító szellemmel. Írók, költők, szellemi munkások barátját. Ilyen volt Sághy Ferenc, aki 1804-ben mint egyetemi ellenőr került a nyomdához. Eleinte csak afféle aprócska jövedelmi ellenőr, pénzügyi tanácsadó. De hamar megmutatkoznak képességei. Fiatal éveiben maga is színművész volt. Most irodalmi műveltsége széles szemhatárt ad tekintetének. És valami csodás biztosságot.

Úgy kell venni, hogy a napóleoni háborúk utáni szegénység kellős közepén vagyunk. Nincsenek anyagok, nincs pénz, nincs igazi vállalkozókedv. Csak szegénység van. Sirámok mindenfelé. Nemzeti szemrehányások és – kis ideig – csüggedés. S ebben a nyomdában is mindenféle bajok. Sok ráfizetés. Apró tolvajlások. Veszekedő osztályvezetők. Különféle kiskirályok: a nyomda, a betűöntő, kiadóvállalat élén. Mit ér az a sok privilégiumlevél, ha a haszon semmivé válik? No s hozzá: hatóságok, melyek örökké csak a „jövedelmek fokozását” sürgetik. Helytartótanács, bírók, melyekkel csak „aktaszerűen” lehet érintkezni. Minden újításhoz engedély kell. Minden engedélyhez számfejtés. Minden számfejtéshez beadvány. Papiros és tinta pedig mázsaszámra.

Ilyen viszonyok közt jött a nyomdába Sághy Ferenc. (Nem lehet mondani, hogy az élére, mert akkor még sok éle volt az üzemnek.) Legelőször is a nyomda felszerelését vizsgálta meg.

*„A tipográfia szintén meghanyatla,
Mint árva csak fogya, kopék, nem újula”*

– énekli a kétszáz év előtti protestáns nyomdákra Pápai-Páriz Ferenc. Az egyetem nyomdája most hasonló bajban leledzett. A Novákovich-féle bécsi nyomda beolvasztása (ami 35 ezer forintot emésztett fel) inkább csak az idegen betűk anyagát szaporította.

Ő most hozzálátott a nyomda s a betűöntőde újjáépítéséhez. (Erről később, más helyen lesz még bőven szó.) De szaporítani kellett a munkások létszámát is. Sőt szaporítani kellett a sokféle korrektort, cenzort is. S mikor már ennyien voltak, bővíteni kellett magát az épületet. Végül rendet kellett teremteni az adminisztrációban. Sághy Ferenc ezt is megcsinálta. Azelőtt minden üzemszéknek külön vezetője volt. Külön a nyomdának, betűöntőnek, kiadóhivatalnak. Most ő valamennyi fölé önmagát helyezte. Bizony hatalmas, kiterjedt üzemmé vált az ő kezében az Egyetemi Nyomda. Még külön könyvkereskedő-osztályt is teremtett. Ennek nemcsak a termelt könyvek értékesítése volt a feladata. Hanem ennek kellett az Egyetemi Könyvtár szükségleteit is beszereznie. Azonkívül rendbe kellett hozni a papírszállítás kérdését is. A körmöcbányai papírmalom tulajdonosa meghalt. Sághy menten kézbevette az egész malmot. Már nemcsak Magyarországnak, hanem Ausztria görög katolikus és görög keleti gyermekeinek is innen szállították a kiskátékat.

Mindez nem volt könnyű munka. Mert az ország szegény volt. A konkurencia éhes. A felsőbb hatóságok pedig makacsok. Egyre azt hajtogatták: lejjebb kell szállítani a tankönyvek árát. Hiába bizonyított Sághy Ferenc, hogy ráfizet a sok idegen tankönyvre. Mert amit keresne,

megeszik a cenzor urak. S hiába emlegette Sággy, hogy a sok állami nyomtatvány-megrendelésből sincs haszna. Mert ha van is haszna az üres rovat-nyomtatványokon, ott van a sokféle hivatalos névkönyv, amelyeket ingyen kell szállítania az állami hivataloknak. A helytartótanács egyre leír, a nyomdavezető pedig egyre felír. A helytartótanács parancsokat osztogat, mint afféle közösügyes büró. A nyomdavezető pedig elsírja a rossz üzletmenet fölött a bánatát. Mint afféle – könyvkiadó.

De sírások, könnyek s bánatok ellenére – mégis csak *szépen gyarapodott a nyomda vagyona*. És hogy a tankönyvkiadás akkor sem lehetett a legkeserűbb kenyér Magyarországon, az több mint valószínű. Máskülönbem nem kilincseltek volna a magas hivatalszobákban a monopóliumok – kijárói. Hol egy ezredes (Griepel Eduárd) jött az ajánlattal. Hol József nádor protezsált egy bécsi nyomdászt – még kedvezőbb ajánlata miatt. A magas helytartóság persze nem állott kötélnek. Nem adott másnak privilégiumokat. De minden ilyen alkalommal – megint lefaragta a tankönyvek árait.

Mindez csak kisebb baj lett volna. Nagyobb baj volt, hogy jött a *demokratikusabb idők, a negyvenes évek előszele*. És ez már nem igen kedvezett az „állami támogatás”, a „kizárólagos jogvédelem” és egyéb *ilyes szabaddalmi elveknek*. A nyomda privilégiumát is veszély fenyegette, mint mindenféle nemességlevelet.

Hanem ezt az időt Sággy Ferenc már nem érte meg. Gondoskodtak róla ellenségei, irigyei, rágalmazói. Akiket maga teremtett erélyes kezével. Intrika, titkos ármánykodás nem is egyszer, sokszor kikezdte. Felfüggesztették s megint visszahelyezték. A felettesek, a bürokratikus nagyhatalmak legkevésbé tudták értékelni az ő üzleti zsenialitását. Végre is keserűséggel a szívében kérte 33 évi szolgálat után, 1837-ben a nyugdíjazását. Akkor már a Nemzeti Múzeum és a Tudományos Akadémia minden kiadványán ez állt: „Nyomatott a Királyi Universitas” betűivel.

Bacsányi haragszik, Petőfi korigál

Az iskolauccai nyomdaépület levelesládáiban, ott fenn a Várban, egy egész korszak íróinak élete van szemérmesen bezárva. Íróink, költőink, tudósaink elfelejtett, eltitkolt sorsa a levelekben, kötelezvényekben és szerződésekből mindenütt megszólal. Ha valaha múzeummá változik ez a ház, akkor a magyar reformkorszak és a nemzeti költészet kora egész romantikájával odakerül a falakra. Szellemileg, mondhatni, itt született meg az új Magyarország. A konzervatív érületű, de finom intelligenciájú Sággy Ferenc e kor nagy magyar egyéniségeit mind oda tudta vonzani. Százötven év írói, történettudósai, jogászai és költői mind itt hagyták valamely formában a kezük vonását. Ha másként nem, egypár korrektúra-íven.

Aki majd a kor irodalmi viszonyait gazdaságtörténeti alapon fogja megrajzolni, a rengeteg pénztári és kereskedelmi könyvben fog legnagyobbjainkkal találkozni. Akit az egyéniség a maga intím emberi voltában érdekel, leveleiket fogja böngészni. Olvasni fogja a komoly akadémikusok: Katona István, Fejér György latin nyelvű leveleit a hosszú és respektábilis megszólításokkal. Látni fogja a szerződéseket, melyeket az írók, szerkesztők a nyomdával kötöttek. A Kazinczyék körétől kezdve a Kisfaludyakon át Eötvös, Széchenyi és Treforték nemzedékéig minden költőnek, államférfinak van valami kapcsolata az Egyetemi Nyomdával. Ezek a sárguló levelek a jellegzetes szép nagy betűkkel elárulják, mily szabatos, tisztességes és méltóságteljes volt a magyar literátusok nemzedéke. A szerződések beletekintést adnak a kor szűkös viszonyaiba. Az *Akadémia úgyszólván minden kiadványát itt jelenteti meg*. Az Évkönyv, a Tudománytár, a Magyar-Német zsebszótár szerződései mind megvannak. Egyiken maga Széchenyi írja alá az okmányt, másutt – legtöbbször – dr. Schedel Ferenc titkok, akiből irodalom-történetírásunk nagy Toldy Ference lett. Az Akadémiával épűgy ki kell kötni

írásban a nyomdabért, mint akárki másnál. Egy ív nyomásáért 21 forint 36 krajcárt fizetnek s még hozzá – „ezüstben”. Mindenesetre sokkal enyhébb feltételek mellett kapta nyomtatványait Munkácsy János, a „Rajzolatok” szerkesztője. Nyolcszáz példányban megjelenő lapjának egy íve szedéséért, nyomásáért mindössze 9 firt 43 krajcárt fizetett, igaz, hogy ebben a papír nem foglaltatott benne. De ha az utókor tudná, hogy hány ily lapszámla maradt kifizetetlenül és irodalmunk hány jelese járt úgy, mint a Sürögöny szerkesztője, akit perelni kellett a tartozásért! Hogy ki volt a felperes? Talán Kramer János, a faktor, mert rendszeren ő írta alá a nyomda nevében a szerződéseket, míg Sággy Ferenc úr nagy óvatosan beírta vele, ha oldalt odaírta a nevét. És egy-egy száraz pecsétet is ragasztott oda a neve mellé.

Szó, ami szó: a kedves, derűs és mégis szomorú táblabíró-világ ott állt a csendes budai nyomda háttérében. Mindenki szereti Sággy Ferencet s nagyrabecsüli a szép nyomtatványokat. Szerényen, illedelmesen leveleznek vele a nagyok, alázatosan az ismeretlenek. Még aki másfelé nyomtatja ki a könyveit, lapjait, az is tartja vele a barátságot. Mert nem lehessen tudni, nem kerül-e kézírataival egyszer az Egyetemi Nyomdához, meg azért is, mert ily módon a saját nyomdászánál lefelé lehet morzsolni az árakat. (Hivatkozván arra, milyen olcsón nyomnak a Várban!) Talán csak egy ember volt, aki a nyomdára haragudott, Bacsányi János, a költő. Ő haragudott, bár nem nagyon, ő is csak azért, amiért a költők Gutenberg óta szidják a nyomdákat: a sajtóhibák miatt. Meg is írta Linzből, 1835 január 27-ikén kelt levelében: „Az utolsó correcturát minden árkusra nézve mindenkor *elvárom*. Hosszas tapasztalásomhoz képest utoljára törvényül tettem magamnak, hogy inkább soha semmit sem nyomtattatok. Alig ismerheti valaki jobban, mint én a betűszedők és correctorok egész nemzetségét. Ők *mindent* tudnak és *mindent jobban* tudnak, mint a könyvszerző vagy akárki más, s mégis a legszorgalmasabb korrektúra után is az elébbi hatalmas hibákat még több és még rútabb hibákkal szaporítják.”

Baj ebből sem lett, mert Sággy Ferenc úr hozzászokhatott már, hogy az írók lobbanókedvűek. Azért az írók világa mégis csak dicsérte inkább, hiszen még a felsőbbiségek is azért függesztették fel az állásától, mert „erélytelen a pénzek behajtásában”. Mivé fakultak különben is ezek a levelek, akták, fegyelmi iratok a lassan duzzadó életerő fényességében! Lent a folyó túlsó partján lassan kibontakozott játékszíneivel, kaszinóival, takarékjaival, redoutbáljaival és fiatal nagy költőivel a káposztáskertekből lett Pest, fönt a csendes uccák német iparosai és kiskocsmái közt pedig ott állt a nyomda. Vaskapcsos fasajtói nyikorogtak, betűi ólomgőzében egy új világ ígéretei kóvályogtak. És a fiatal segédszerkesztő, a legszebb ígéretnek lázas ábrándjaival szép csendesen járogatott fel a várbeli nyomdába. Enyhe délelőttökön a hajóhídon, télen a befagyott folyóvizén át. Petőfi Sándor segédszerkesztő úr, a Vachott Sándor Divatlapjának nedves ívei fölött böngészte a sajtóhibákat és az öreg nyomda szívére ölelte a fiatal költőt, aki egy kicsit az ő fia is volt.

V. Betűk, könyvek, illusztrációk klasszikusai

Egy emberöltő és három stílus

A tizennyolcadik század utolsó negyedétől a tizenkilencediknek közepéig: éppen egy emberöltő. Ez volt az Egyetemi Nyomda életének fénykora. És ez volt a magyar irodalom történetének fénykora is. Nem véletlen, hogy a kettő összeesik. Az irodalom megtalálta az ő külső arculatát könyveink művészi tükreben. Nem tiszta magyar jelenség ez, így van az egész világon. A gondolat, a bölcsesség, a költészet megbecsülése okozza. Az sohasem volt az ókor óta oly tisztelt, mint ezidőben. A tizennyolcadik század vége: a racionalizmusé. A filozófiai elméké. A tizenkilencedik eleje a nemzeti érzés renesszánszáé. A költők aranykora. A század dereka felé a történelmi romantika éled fel. Ez a mesélőké. Ennek a három irodalmi világképnek megéreztetésére törekszenek világszerte a könyvcsinálók.

Nincs annál nagyobb, szebb hivatása a könyvnyomtatónak, mint hogy munkájával a könyv belső tartalmát sugározza kifelé. Harmóniát teremteni szellem és forma közt. Megtalálni egy bizonyos könyvhöz a nekivaló betűket, címet, illusztrátort, kötésmódot, – ez avatja a könyvcsinálót az író társává. Volt idő, mikor nem is két, hanem egy személyben egyesült ez a hivatás: az volt a könyv egységének a mesebeli korszaka. A protestáns idők szónokai s bibliafordítói gyakran maguk szedték, díszítették könyveiket. A tizennyolcadik században is volt egy ilyen költő: Gessler Salamon svájci német költő, aki maga illusztrálta a saját maga által metszett képekkel írásait. A tizenkilencedikben két angol is megcselekedte ezt: William Blake száz év előtt és William Morris alig negyven évvel ezelőtt.

De azóta, mióta az élet elkülönült, *a nyomdász jeladata a külső köntös megteremtése*. Annak az emberöltőnek, melyről most beszélünk, ez volt a legfőbb erőssége. Hogy birtokában volt ennek a képességnek. Ma úgy mondanók: „költséget és fáradságot nem kímélve” kereste a hozzávaló eszközöket. Akkoriban minden nagy könyvnyomtató, betűszedő, sőt betűrajzoló és öntő is legfinomabb expresszióját kereste a szellemnek. Ez az, amit „műgond”-nak szokás elavult szóval nevezni. Ezért a műgondért érdemli meg az akkori könyv minden tisztességes műhelye, hogy annak életnyilvánulásait, karaktervonásait gondosan szemügyre vegyük. Ezért van az, hogy minden mai fejlett ízlésű könyvnyomtató tudatosan mélyed el e kor tevékenységének tanulmányozásába.

A könyv külseje a nyomtatás feltalálásától kezdve szépen, de egyoldalúan fejlődött. Azt a tisztos archaikus vonást, melyet a fehér lapon jelentkező fekete betűk összessége adott neki, a XV., XVI. és XVII. század folyamán végig megtartotta. A fametszetes képek, díszek s a helyenként jelentkező kétszínű címlapok úgyszólván megrögzítették a könyv megjelenési formáját. Nagyon nemes e könyvek egyszerűsége. Nagyon stílusosak a faragott dúcról rájuk jutó síkdiszek is. Hiszen ezek épúgy domború felületről jutnak a papirosra, mint a szedett szöveg. Egy síkban élnek tehát a szöveggel. De azért a tisztos könyvemlékekben mégis van valami típusos hidegség. *Ez a merev fa nem is igen enged mást, mint ily puritán könyvművészetet. Egészen más lett a helyzet, mikor a rézlemezről való nyomtatás megjelent mint könyvillusztráló technika*. Az, amit festőiségnek neveznek, most szabadon kiélhette a maga formáit. Az új anyagba belevésik, illetve maratják a vonásokat: a mélységgel árnyalati értékek, valórkülönbségek jelentkeznek a fekete tónusegységben. A figurák, a jelvények, a szimbólumok, az emberek, a madarak, kosarak, virágfüzérék plasztikus képet kapnak. Lehet, hogy ez szigorúan véve ellenkezik a síkdíszítést kívánó egységes szedés törvényeivel. De tényleg ez új életet teremtett a könyvművészetben világszerte. Pezsgésbe hozta a könyvműhelyek munkásait. S végeredményben új könyvbarátokat, új művészeket, sőt új életformákat is teremtett a társadalomban. Franciaország nagy illusztrálói Gravelot, Moreau,

Cochin, Eisen jártak elől ebben a rézmetszetes technikában. A baroknak szenvedélyes pátosát s a rokokónak finom kecsességét vitték bele a címlapok játékos, tündéri, vagy érzelmes képeibe. Csakhamar a németek követték őket nyomon. Ott is a gáláns, szerelmes, kalandos irodalom cicomáit igyekeztek visszaadni oly díszítőik, mint Chodowiecki. De hovatovább az egész világ könyvművészete az új irány felé fordult s *a mi könyvcsináló nyomdászaink is a francia öntőműhelyek és rézmetszők formavilágába nyúltak bele.*

Mondottuk: az az emberöltő, mely e két termékeny évszázadot, a XVIII-at és XIX-et átöleli gazdag volt a könyv áldozatkész szeretetében. De gazdag volt stílusváltozatokban is.

Mikor ez a könyvkultúra hozzánk jut, a vidámság görög istenei és pásztorjátékai mindenütt elhalkulnak. A tizennyolcadik század utolsó negyedében a magyar könyvnyomdai termékek vagy a jezsuita-barok egyszerűbb egyházi formáit, vagy a XVI. Lajos korának világfiás, de kissé akadémikus stílusát mutatják. A mi franciás költőink Voltairehez járnak iskolába, a mi franciás rézmetszőink s nyomdászaink tehát pompa helyett eleganciát keresnek a külsőségekben. Mikor a Berzsenyiék, Kazinczyék klasszikus formavilága kerül az irodalom élére: a nagyon higgadt copfstílus görög-római épületei s jelképei szegélyezik nyomtatott műveik címlapját. S ahogy a franciáknál, németeknél szárnyait kibontja Hugó Victorék, Kleisték romantikája, a mi nyomdászaink is megtalálják az Aurora, vagy az almanach-líra lágy, érzelmes hangjának könyvdíszzeit. A fantázia füstkarikái kerülnek a címbetűk fölé, lent pedig a romok hangulatképei a címlap aljára. A magyar könyvnyomtatás úttörői ugyanazt a hálátlan utat taposták itt, mint az irodalmi heroldok. Az ő apostoli munkájukról túlon túl kevés szó esett eddigé.

Metszetek és könyomatú képek

A cinkográfia útján előállított klisé a fotomechanika diadala. A hetvenes-nyolcvanas évek óta ez könyviparunk tömegtápláléka. Szerepe körülbelül az, ami a fotografálásé az életben. Gyors, könnyű és biztos módja a közlésnek. De a fotografálást megelőzte az arcképfestés. Ez nem tömegipar, hanem művészet. Így vagyunk a rézmetszettel is. Korábbi, primitívebb módja ez a könyv díszítésének, de egyúttal becsesebb is, mert a kéz, az egyéniségadta intuíció szerepe nagyobb ebben. Ma a régi rézmetszeteknek *gyűjtői* vannak, akik az ilymódon illusztrált könyvekért is nagy árakat fizetnek. Régen a rézmetszésnek *gyakorlása* is elterjedt passzió volt s némileg hasonlatos a mai amatőr-fotografáláshoz. A metszetek igazi mesterei persze egy-egy nagy művészi centrumban éltek. A század művészi formanyelvét pedig az antik múzeumokban vagy a paloták és templomok díszítményeinek tárában sajátították el. Ha mást nem, legalább is mesterembereknek való „Ornamentstich”-eket, (mintafüzeteket) csináltak. *Ennek motívumkészletét felhasználta az ötvös és az asztalos, a könyvkötő meg a bábsütő.* Másrészt az iparoslegény is, vándorolva, ezeket a cicomákat gyűjtögette és felszabadulása előtt ezeket próbálgatta maga is rézbemetszeni.

A nagyszombati egyetem nyomdáját is egy ilyen művészi központ rézmetszői látták el esetről-esetre címlapokkal. Bécs volt ez a közeleső művészi központ. Egész sereg nevet lehetne elsorolni az akkori osztrák rézmetszők közül, akik ide dolgoztak. (Kadoriza, Landgraff, Porker Márton.) Persze legtöbbjük egy-egy uralkodó vagy főpap arcvonásait örökítette meg a hadijelvények s egyházi dicsőség bombasztikus halmazával. Már a híres csataképfestő Rugendas fia, Gottlob Jeremiás, a fény és árnyék elosztásának mesteri kezelője is. Mikor pedig a nagyszombati kor végeztével Budára került a nyomda, itt – épúgy mint egyéb magyar nyomdáknak – helyi rézmetszők lapjaival kell egybefűznie a könyveket. A régi nyomdafelszereléssel vagy ezer rézlemez is idekerül. A sokféle rác, szerb, tót imakönyvben ezeket legalább részben fel lehetett használni. Ha lapozunk e könyvekben, egy-egy igazán

kitűnő rajz is felülrik a többnyire sablonos képek közt. Itt egy úrvacsorakelyhet látunk, amott egy kezét: ég felé tartott öt ujjával. Mintha egy nagy mintázó vad ereje hasította volna őket az anyagba. Máskor érdekes, csavarodott testű szentek, lebegő Máriák vetődnek elénk. Ilyenekre az oltárok faragott szobrai inspirálták a metszőket. Általában igen sok a primitívizmus még a budai rézmetszőkben is. De néhány névhez nemcsak nyomtatókegyelet, hanem nagyon művészi alkotások emléke is fűződik.

A magyar rézmetszetnek egyik *európai értékű művelője volt Czetter Sámuel*. Ez az orosházi fiú bécsi tanulói éveiben s külföldi vándorlásaiban a nagy és precíz technikai tudás mellé a finom ízlést is elsajátítja. Nemcsak Maulpertsch, az osztrák és magyar barokk ismert templomi festője volt rá hatással. Dürer, Lebrun, Rubens mind arra ihleti, hogy képeiket rézbe marassa. Mikor ő 1805-től kezdve Budán dolgozik, a magyar nagy metszetgyűjtők (Eszterházyak, Széchenyiek, Festetichek) az ő lapjaiban is megtalálják a barokk formavilágát. De főleg a nyomdák és a könyvek kiadói foglalkoztatják őt. Az „Officium Rákocianum” az ő képecskéivel önt magyar és katolikus szellemet az olvasó tanulóifjúságba. Gyöngéd asszonyai, szentjei díszítik a „Liliomkertecské”-t. De époly szeretettel metszi rézbe népviseleteinket is a Békessy-féle gyűjtemény számára. Hány ily rézmetszőt lehetne még elsorolni, aki 1800 táján Budán tűnt fel, de neve s rajzai elárulják bécsi származását. Egyik az arcképekben erős, mint Höfel Balázs. Ez a kor nagyjait adja vissza, síma, parókás arcukat, vagy magyaros koponyájuk kemény vonásait (egy Perger- vagy Isabey-féle portré nyomán). Más az exlibrisben és a görög emblémákban jeleskedik, mint a tudós Akadémiánknak dolgozó Binder János. Van, aki a magyaros viseletek s a magyar szentek élete iránt fogékonyabb, ilyen a roppant sokoldalú és precíz Lehnhardt. *Ő már az olcsóbb acélmetszeteket is készíti*, amit kivált a kézzel színezett nyomatok előállításánál használnak takarékoság okából. Egy kedves nyárspolgári biedermeier-világ köszönt ránk az 1820-as évek e metszeteiről. Itt van az olcsó füzetes vállalat a derűs kispolgár számára. Gyűjtőcíme: „Abendunterhaltungen”. (Estvéli szórakozások.) Egyik: Zum Vergnügen. (Az élvezés számára.) Másik: Im Sommer. (Nyári estéken.) Mind érzelmes címképpel. A harmadik: „Abendunterhaltungen für Gebildete”. (A műveltek estvéli szórakozásai.) Címlapon: rokkát perget a fiatalasszony, férjeura pedig csókolgatja. Budai biedermeier-csendélet.

Így szórakozott a polgár. És így kereste kenyerét a rézmetsző. Vándorolva, alkudozva, tanulva és az erkölcsöket nemesítve. A jónevűeket becsületesen megfizették. Höfel százhusz forintot kap az Egyetemi Nyomdától egy metszetért. De bizony a kicsinyek heves konkurenciával verekedtek. Nem is csoda: hiszen annyi volt a rézmetsző-dilettáns, mint ma a festészetben. Már említettük, hogy a régi iskolázás a rajzi készség mellé ily ezermesterkedő ügyességeket is belenevelt az ifjúságba. Könyvkötést, rézmetszést sok kollégiumban tanítottak. *Debrecenben pedig egész kis ifjúsági rézmetszőegyesület is alakult a tizennyolcadik század végén*. Közülük persze később sok hivatásos mesterévé vált az illusztrálásnak. (Erős Gábor, Papp József, Pethes Gábor.) És a legnevesebb köztük Karacs Ferenc. Akit később a fővárosban igen sok tankönyv megcsinálásánál igénybevesznek a nyomdák. Igazi ezermester volt ő: oklevélíráshoz, térképmetszéshez, betűvéséshez egyformán értő. És mert e nemzetnél *minden tehetségnek megvan a párja a másik felekezeten is*: ott az esztergomi papnevelő igazgatója, Mayer István kanonok az, aki sorozatosan készíti a rézlemezeket. Az ezernyolcszázharmincas években azután megritkul a rézmetszet, elfogy lassan az acélmetszet is. Egy új technika válik népszerűvé: a könyvnyomtatás. A rézmetszet inkább az előbbi század gáláns világának tükrözője. Kecses, hajlékony, finomkodó figurái ott vannak a zsebrétű almanachokon és a komolykodó enciklopédiákon. Az új század asszonyának, a biedermeier-divathölgynek nem a szférák zenéje kell, hanem az utolsó párizsi divat, papagáj-színeivel. Erre volt jó Senefelder találmánya: a litográfia. Előbb, a Honderű szerkesztője, Petrichevich-Horvát, utána a Rajzolatok és a többi folyóirat szerkesztője is Párizsban rendelt mellékletekkel kedveskedik „honunk

szébblelkű asszonyainak”. Divatos dámák után politikusoknak hízeleg az új technika: Barabás Miklós, Perlaszka, Tyroler kőrajzai az ő magyarruhás alakjaikat terjesztik olcsó pénzen hivatalszobák és lakásfalak számára. De a gyermek-képeskönyvnek is kedves melléklete lesz a színes kép. És ha litográfiák vagy acélmetszeteik nagyrészt külföldi sablonok is, mindig akad bennük egy-egy eredeti Gyuricza vagy Marika is. Szeremley Mihály, Marastoni József a belső címlap mellé egy kis fotografált színes képet nyújtanak át a családi kertecskék gyermekfiguráival.

De hogy a harmadik művészi sokszorosítótechnika se merüljön feledésbe, arról egy Ritter vagy Richter nevű fametsző gondoskodik az Egyetemi Nyomdában. Majd később az olcsó kis meséskönyvek egész sereg névtelen metszője. Mígnem a század vége felé egy kitűnő véső keze alatt válik a színes illusztrálás elsőrangú dísszé, Morelli Gusztáv fadúcai nyomán.

Két könyvnyomtató dinasztia

A magyar irodalom s a magyar könyv fellendülése az írókon felül a kiadók kezében is volt. A tőkehalmozódás kezdetei a napóleoni válságok után Ausztriában is, Magyarországon is kiváltják a nagy nyomdák fokozottabb üzemfejlesztését. A huszas és harmincas évek magyara már áldoz könyvekre is, tehát üzletnek sem rossz a nyomdai vállalkozás. A szentkönyv, imádságos, zsoltáros, kottás-könyv mindig fogyott, ezt tudjuk. Most, a század elején új sajtótermékek születnek, egyesítve költészetet, irodalmat és hasznos tudnivalókat. Afféle átmeneti forma a régi könyv s a későbbi hírlap közt. Ez átmeneti formák legelseje a kalendárium. Parasztnak, úrnak egyformán kedvence. Ezért adnak el magából a komáromi kalendáriumából 84.000 példányt egy esztendőben. A finomabb osztrák és német családok számára ott van az almanach. Rendesen zsebrétű, finom metszetű könyvecske. (Ilyeneket az Egyetemi Nyomda is csinált, nyilvánvalóan francia mintára, 1807–10 táján.) Édeskés mitológia ömlik bennük végig, még édeskésebb hangulati költészet vizein. Ezeket továbbfejlesztik a folyóiratok. Vers, novella, színház és technikai találmányok potpourrija, ez a negyvenes évek folyóirata. De ugyanakkor, mikor e sovány kis folyóiratok elterjednek, megnyílnak a szemhatárok. A francia gáláns élet, az angol sport- és lakáskultusz, a német könyvkultúra megértőkre és utánzókra talál. És e kis gyarmati ország visszaszorított fővárosa elkezd föllélekzeni.

Harmincnolc magyar és tizenkét erdélyi nyomdát számlál egy 1817. évi statisztika. Mivel foglalkoznak, miből élnek? Kicsiny a felszerelésük, tőkehiányuk arra utalja őket, ami legolcsóbb és legkapósabb: akcicens (kisnyomtatványok) és kalendáriumok készítésére. Másfélszáz szedőnek és kétszáz nyomónak adnak munkát, megélhetést ebben az országban. (Ugyanezen statisztika szerint.) A sok kis nyomda közt négy nagyobb van. Az Egyetemi Nyomdán kívül az egyik a pozsonyi Wigand-nyomda. A másik két nagyobb nyomda két történelmi névhez kapcsolódik. S mindkét dinasztiaiban ragyognak elő egymásután apák és fiúk a vezetésben. Az egyik dinasztia afféle osztrák-magyar könyvuralkodó-család. Ez a *Trattnerké*. Bécsben ragyog a rezidenciájuk. Annak homlokára iratta ki a dinasztiatelepítő János Tamás a büszke feliratot: „Trattnerhof” (1773). Ez az első nagy nyomda a monarchiában, mai fogalmak szerint is nagyüzem. Minden része az üzemnek, nyomó-, betűmetsző-, könyvkötő-, adminisztráló-helyiségek mind egyesítve itten. Egy könyvimperátor, aki a monarchia minden nagyobb városában nyomdát, vagy könyvesboltot tart fegyverben. Egy üzleti zseni, akinek minden ötlete aranyat teremt. Van egy szegény rokona, afféle vergődő ember, a Párizsban tanult Trattner Tamás. Volt az Egyetemi Nyomda alkalmazottja is, ott nem soká volt maradása. Ennek a szegény rokonának az újszülött gyermeke bölcsője mellé odateszi az öreg Trattner, a keresztapa a maga ajándékát. Egy egész nyomdát ad neki ajándékba. Így indul el a pesti oldalág, melyből egyszerre csak terebélyes fa lesz. S annak legdicsőbb

hajtása Trattner II. János Tamás (1879-1824). Költemény meg nem énekelte. Könyv az életét részletesen meg nem írta. Pedig igen sokkal adózott ennek az elhagyott, lenézett magyar kultúrának. Ahány költő, megannyi barátja. Ahány könyv, minden ott van az ő szeretete. Ahány új kiadvány, annyiszor frissíti fel a betűkészletét, annyiszor levelez, fizeti a külföldi öntőket, a nagy váموkat, csak szép legyen a könyv. Vannak könyvei, melyek az akkori könyvnyomtatás külföldi remekei mellé állíthatók. Vannak kötése (a híres Trattner-féle bőrkötések), kevés empire-díszek színes bőrből arannyal préselve. Ezek mutatják, mennyire tudja a könyvfedél szerkezeti szépségeit kiemelni és olcsón is hatásossá tenni. De ép olyan jó üzletember is volt. Itt állt az ő pesti műhelyében „exclusiva privilegia”-k nélkül, a maga erejére utalva csupán. És mégis 827 munkát adott ki 11 évi működése alatt.

A másik család, mely művelődésünk történetében könyvekből állított magának emlékoszlopot: a *Landerer-család*. Itt is két ág van: a budai és a pozsonyi ág. Az elsővel hamar készen vagyunk. Mert ez, bár 108 évig tartotta fenn üzemét Budán (1723-tól fogva), éppen csak tengődött. A ponyvának dolgozott, a körülményekhez képest elég lomposan, piszkosan. Ha egy-egy sarja ki is terjeszkedett jobb könyvekre (Katalin 1771-ben), német tankönyvekre, nem igen boldogulhatott, mert a monopolizált nyomdák elnyomták. Annál szívósabb, erősebb volt a másik ág, a pozsonyi. Egész monográfiát érdemelne ez a nyomdász-család, melyről itt csak vázlatos mondatok szólnak. Útja párhuzamosan halad a nagyszombati nyomdáéval és mint ez, megszűnt katolikus nyomtató műhelyek betűkészletéből sarjadt ki. Landerer János Mihály bizony kis ember volt még, mikor az 1700-as évek elején hozzáfogott iparához. De ahogy gyarapodott a mestersége tudásában, úgy nőtt meg a műhely terjedelme. Pozsonyban (Royertől) Kassán (a jezsuitáktól) veszi meg a felszerelést, Pesten fiókot nyit és öreg korára már Fűskuti előnévvel nemesíti a király. Fia Mihály továbbépíti terveit, de unokája, Landerer Lajos már történelmi jelentőséget ad a pesti nyomdának. Ki ne hallotta volna a Landerer-Heckenast nevet, mely a szabadságharc, a Nemzeti dal s a szabadsajtó nagy történelmi tablói fölött ragyog már a kisiskola történetkönyveiben? A negyvenes évek nagy szellemi s politikai akciói mind odafűződnek a nyomdai háttérhez. A Pesti Hírlap, a Kossuth-féle kiáltványok, a márciusi ifjúság költészete – s a háttérben a Columbian-sajtó, az ólombetűket öntő szerszámok és az angol technika szellemén edzett Landerer Lajos. A történelem görögtüzeiben kigyúló szellemeknek ő adta meg a nyomtatott formát.

Régi mesterszedők

A magyar könyvnyomtató-művészet legtermékenyebb századaiban a francia ízléskultúrát tükrözi vissza. Ha az Egyetemi Nyomda régi könyveit századok szerint csoportosítva, oda-tennők melléjük a megfelelő kor egy-egy francia könyvpéldányát is, akkor látszana leginkább meg, hogy Lyon és Párizs mennyire hatással volt nyomtatóinkra.

A tizenhatodik század fametszetű címlapjain ugyanaz a késői reneszánsz építészeti keret ott és itt. A tizenhetedikben allegóriák és diadaljelek nehézkes ütegei. A pompázatos Lajos-stílus harsonáiból jut egy-egy melódia a könyvekre is. Később azonban a francia rézmetszők finom, karcsú vignettái, üdítő virágai kerülnek a könyvekre. A tizennyolcadik században a magyar könyvek nyomdai díszai a hajlékony és illatos francia díszek higgadtabb másai. Mint egy karcsú Blondel-keret az ő metszetéhez, úgy illeszkedik a címlap keretléniaja a szöveghez. Mint finom násfa a sodrott lánchoz, úgy tapad egy-egy fleuron a szedett oldalhoz. Lantok, angyalok, cserfagallyas líra és fuvola – távol visszhangjai itt a francia pásztorjátékoknak. Latin népek képzeteinek virágai ezek. De beléjük fonódik egy-egy magyar dallam is: egy liliumkehely, egy tányérrózsa, egy huszárdolmányról ellesett zsinórfonás.

De a magyar viszonyok higgadtabb, józanabb volta abban is megmutatkozik, hogy a mi könyveink takarékosak a díszekben. Akkor ez a szegénység jele volt. Ma a mesterség diadalának tartjuk a mesterkelt díszek fölött. A magyar könyv a budai és pesti nyomtató műhelyekben – kényszerűségből is – mesteri szedésével, sorainak, lapjainak nyomdai tisztaságával hat. A magyar nyomdász nem a luxuskönyvek gyűjtőinek, hanem a mindennapos fogyasztóknak dolgozik. *Meglepő látni a régi nyomdászok igyekezetét a kétkrajcáros könyvek példás szedésén, festékezésén és kinyomtatásán.* Azok a kis oskoláskönyvek, számolásnak kezdetei, poétai dalfüzetek és egyéb olcsóságok, amellet, hogy egy-egy pompás sablón szerint formálódnak, mindig egy egész sereg technikai ötlettel is kedveskednek a mai nézőknek. A címlaptól a záróvignettáig egységes érzék irányítja a szedést. Az előszó, az ajánlás, a mecénásnak való hódolás négy-öt oldala talán csak a lap alsó kétharmad részét (néha csak egyharmad részét) veszi igénybe, a többit fehéren hagyja. Ez az alázatosság tükröképe. A cenzúrabizottság vagy egyházi főhatóság pársoros jóváhagyása nagy, ünnepélyes betűkkel, széles margóval, pecsétyszerű befejezéssel úgy hat, mint egy diploma. A tankönyvszedés jól kihasználja az oldalakat (drága a papiros), de amellet milyen olvashatók a betűi, mily világító fekete a festékje! Hát a kalendárium-készítő, hogy tudta azt a pár kos, bika, ikrek, rák és egyéb csillagászati jelvényt a rovatok ritmusának színezésére használni! A legegyszerűbb rovatolásban, számadáskönyvben milyen arányérzék van, hogyan alkalmazkodik a lénia vastagsága a betűkhöz, a margókhöz, az oldal-terjedelemhez! Így egy-egy könyv már a felnyitáskor elárulja jellegét. És már a szedés külső képe elárulja a tartalom beosztását: hol van a tárgyalás, melyik a fontos rész, hol vannak a függvények. Emellet talán hangsúlyozni is felesleges, hogy minden díszítés csak a könyv vagy az oldal oly helyein alkalmaztatik, amelyeken szolgálatára szükség van. Ritmus van minden lapon, mely megnyugtató, mint az ének mormolása. De ahol a gondolat fokozottabban csendül ki, a nyomdász erősebb akcentust jelez. *Ezt a példás alárendeltséget a mű szelleméhez, ezt a könyvnyomdai szimfóniát író, szedő, tördelő és gépmester közt, ezt tekintjük a régi magyar könyvek legnagyobb nyomdászati erényének.* S emellet a metszők és rajzolóknak díszíteni akarása csak mellékes szereplést jelent.

Mikor a nyomdásznak tudományos és költői művek címlapját kell megszerkesztenie, a tizenkilencedik század elején, legtöbbször a kész kelléktárhoz nyúl. Ez a kor szegényebb és szerényebb anyagi viszonyokban. Ez egyenesen tárgyiasságra, anyagszerűségre szoktatja a könyvkészítőt. A klasszikus szellemből pedig mértéktartás következik. Talán ez a két évtized a legszerencsésebb és legpuritánabb könyvkorszak. Emblémákat, kész dúcokat csak ritkán alkalmaz, de igen finom érzékkel választja ki a szükséges görög tempiettót, vagy babérággal szegélyezett fáklyát. Mikor aztán a harmincas évekkel megindulnak a folyóiratok, itt is beáll egy helyes tipizálás. Csaknem mindnek a fejét úgynevezett „kézvonásos” kacsaringók övezik. Mint a csöndes pipafüst gomolyognak ezek a nagy betűk körül. Az iniciálisok pedig szintén adnak valamit a vitézkötéses hangulatból. A kezdőbetűk, mint finom fonású bojtok jelentkeznek. A francia romantika nyomdatermékeit ugyanilyen tipográfiával szállították a kiadók. S az érzelmes almanachok címlapjai is ugyanebben a fantázia-betűvetésben illatoztak. Egy egészséges sablón alakult így ki szabadságharc előtti folyóirataink s évkönyveink fején. És a sablontól a nyomdászatban nem szabad félni, ha a modelje jó.

Mintakönyvek ódon lapjai

Az Egyetemi Nyomda archívumának legnagyobb kincse mintakönyveiben van. Mint egy feszültségmérőről a gőznyomást, úgy lehet leolvasni róla a nyomda három életszakaszának teljesítőképességét. Ezek a mintakönyvek többet mondanak régi hazai könyvnyomtatóművészetünkről, mint a levéltári adatok egész tömegei.

Három ilyen mintakönyvről beszélhetünk. Három évszám jelzi e három könyv keletkezését.

Az első tulajdonképpen nem is mintakönyv. Igazában ez *leltár*. 1773-ból való. Akkor készült, mikor a jezsuita-rend feloszlatása után a nagyszombati egyetem nyomdája Budára költözött. Az átvételi bizottság minden ingó vagyontárgyat leltárba vett. Az inventárium vaskos könyv, pontos felvétel a könyvekről, bútorokról, szerszámokról. Még a házi vegykonyha festékei, labdaccai is fel vannak benne sorolva. Gondos, pontos, aprólékos könyv. Még a tollvonásai is elárulják a nyugodt körülményességet, mellyel minden adatot megfontoltak. Ennek a kézzel írt könyvnek az utolsó lapjain vannak lenyomatva az összes használt betű s díszek típusai. A betűnek megfelelő szemközti oldalon leírva, hogy milyen betű s hány font meg lat van belőle. Itt vannak a *nagy antikvák*, melyek tiszták és nyugodtak, mint a római sírkövek feliratai. Itt a *kurzívok* finom ritmusukkal, *Missale iniciálék*, melyek erősen árnyékolt reliefet kapnak. És *missale antikva*: széles, kerek, mély feketén izzó betűk. Kecsességre törekszenek a *verzálisok*, amelyek mögött néha kis városkép húzódik meg középkori betűminiatűrökre emlékeztetve. Máskor virágos gallyak futják körül e betűk szarait, a késő reneszánsz pompáját lehelve. Azután szép rendben a díszek következnek. Záródíszek („figura finalis”), méltóságos jelzői a tizenhetedik századi s tizenharmadik eleji katolikus hangulatvilágnak. A trombitáló angyalaik, prófétáik a galambbal, szentjeik a madarakkal, egy gyermekies tisztaságú felfogás tolmácsai. Ezekben a „Roeslein und Zierathen” című díszítményekben valóban még nem az életvidámság rokokohangulatai fejeződnek ki. A rézbemetszett kóták zászlóformájú fejeikkel is inkább az egyházi kórusok ünnepi szárnyalását juttatják eszünkbe. És csak egy-egy lanttal, virággal és álarccal szökik elénk a világias életöröm.

Betűkönyvek ceruzajegyzetekkel

Igazi tipográfus-örömök szóródnak kezeink elé, ha a másik két mintakönyvet nyitjuk fel. E két mintakönyv közül az egyik kisebb. Mindössze pár lapos füzet, 1814-ből való s csak német nyelvű példánya ismeretes. Alkalmassint ez is arra szolgált, mint az egyéb betűmintakönyvek (Schriftproben), hogy az Egyetemi Nyomda betűöntőüzemének katalógusa legyen. S vidéki nyomdák ebből rendeléseket tehessenek.

Ezt a feladatot teljesebben végzi a három közt legértékesebb mintakönyv. Az 1824. évi nagy betű-és díszítményjegyzék. Ez a legvirágzóbb (Sághy-féle) korszak eredménytára. Előszavában elsorolja a külföldi városokat is, melyekből a betűszaporulatot fedezték. London, Párizs, Leipzig és Frankfurt városokról történik említés. Megemlíti a porosz akadémiai fametsző, Gubitz nevét is, akitől a fametszetű anyag egy része származik. Belföldiek közül csak egy nevet említ, Helderich Frigyet, aki szintén fába metszett. Ezek azonban a díszek készítésében tevékenykedtek. De a nyomda megmaradt példánya, amelyet házi használatban őriztek meg, többet is mond egykorú ceruzabeírásaival. A beírások elárulják, hogy melyik betűtípus kitől való. A külföldiek mellett a szállítóhely, a belföldieknél a név jelzi az eredetet. Legtöbbször ez a név szerepel: Gotzig. Mingyárt utána következik számra nézve: Falka. De szerepelnek ezek a nevek is: Watts (kiről később még szó lesz), Szakáts stb.

A betűk egy része már a régi mintakönyvekből ismeretes. A többlet: ugyanazon karakterben bővíti ki a készletet, mint az eredeti volt. A legszebb latin betűk mellett ott van a jegyzet: Párizs. Kevésbé szépek a Leipzigről hozatott latin betűk. Falka betűi a megtévesztésig hűek a francia betűkhöz. De Szakátséi is ezeket követik. Gyönyörű familiák ezek, a nonparelltól és a koloneltől a ciceróig gondosan összegyűjtve. De ugyanily betűtípusok és ugyanezek az iniciálisok voltak meg akkor a másik kiváló hazai nyomdánknál: Trattner betűkészletében is. A forrása valamennyinek a francia betűöntődék anyaga. Kner Imre Fournier-t, a nagy francia betűmetszőt tartja ősüknek. A feltevés helyes, de a betűkészlet arra vall, hogy azonkívül más

francia betűmetszők is hatással voltak e budai és pesti tipográfiai karakterekre. A nagy műveltségű francia metsző és író Fournier le Jeune, aki egy mindenfelé elterjedt nyomdászati kézikönyvet szerkesztett, csak 1760 táján vált ismertté odahaza. Elegáns, bizonyos árnyalatokban holland szabású betűi hosszúkásabbak, mint a nála félszázaddal korábbi Grandjean betűi, aki a latin hagyományokhoz közelebb áll s kerekesebb, lágyabb betűket vetett. Igaz, hogy a mi nyomdászainknak hurkolt iniciáléja viszont Fournier mintakönyveivel terjedt el a franciáknál és idegenben.

A betűmintakönyv frakturái ép annyi kellemetességgel szolgálnak, mint az antikvák. A cirill betűknél az a megjegyzés olvasható, hogy Gotzig és Lenner metszték. A héber típusok mellett levő Rabbinische Schriften (pontozatlanok) egy része Watts-tól származik. Érdekesek a frankfurti eredetű Canon-betűk s ezek közt azok a fantázia-írások, melyeket „musirte Canon”-betűknek nevez a felirat. Régi Honderú s egyéb folyóirataink fejbetűi is jelentkeznek, mint „lapidar”-betűk. És végül itt vannak a plakátbetűk hatását keltő „englische antiqua current”-betűk is.

A díszítményekről (Verzierungen) és a rózsákról (Röseln) már volt szó. (De köteteket lehetne még írni róluk!). Az egyes könyvek Buchschmuckjai itt újra és újra felvonulnak szemünk előtt. De megtévezve sokszorosan olyan díszekkel, melyeket seholsem láttunk.

Egy különös világ ez: a mitológiáért, Panért, erdőkaljáért rajongó haldokló rokokó világa.

Majd azután a klasszikus urnák, sírdombok, ravatalok és görög templomromok közt érzelmeskedő empire és biedermeier világa. Aligha van magyar könyv, mely e stílusok ornamentumairól többet tudna beszélni, mint ez az üzleti árjegyzék. A görögös karperec-mintáktól a trombitáló angyalok oltárfaragásáig, a francia császári bronzveret-mintáktól a finom cameák és gemmák vésett kövéig, mindenféle anyag és technika hatással volt a betűmetszőkre. Egy nemzetközi embléma-tan baglyai, hárfái, földgömbjei és virágkosarai szólnak hozzánk. De a legkedvesebb a nyelvük mégis akkor, mikor a hazai hangok szólalnak meg egy-egy ovális, vagy hatszögű keretben. Egy kis szüreti vigasság, egy lugas a vidéki kúriában, egy kakas, amint magot keres és egy tót atyafi, aki csöndesen pipálva üldögél a padon s a kis pólyás babáját dajkálja ölében. Kétszáz év minden művészi iránya végigcikázik ezen a mintakönyvön.

Két zseniális betűmetsző

A magyar tipográfia története még homályban úszó, mithoszi világ. A magyar könyvnyomtatás emlékei itt vannak, de hősi munkásairól alig tudunk bizonyosat. Egy-egy nagy név fellángol; egy-egy sorsüldözött élet megvillan. De alig ismerjük a betűink fejlődéstörténetét, karaktervonásaik származását. Ködben tapogatózunk.

Itt van mingyárt a magyar írott betű nagy mestereinek, a XVI. századi *Bocskay Györgynek* kalligráfiája. Honnan vette zsinórfonatú betűit a bécsi udvar címeres okleveleinek, nemesi armálisainak szépírás-mestere? Czakó Elemér szerint Hoefnageltól való betűmintakönyveinek széldíszei. Betűi az olasz hatást mutatják, de sok az eredeti is bennük. De két századig szinte eltűnnek ezek a betűk. És egyszerre csak újra felötlenek a francia betűöntődékben a tizenhatedik század közepén.

Itt van a másik rejtély: *Misztótfalusi Kiss Miklós*. A tizenhetedik század nagy protestáns betűmetszője. Raboskodó, nyomorgó, gutaütött vértanuja a maga kemény hitének. Világhíres, külföldre csalogatott szegény magyar könyvnyomtató. Tudós. Magyar helyesíráson tőprengő elme. Agitátor. S ugyanakkor héber, örmény és ázsiai népek betűinek metszője. „Úgy jár vala tudós keze az acélban, Mint másnak a könnyen engedő viaszban” – írja róla a régi ének. De

betűvetését alig ismerjük, betűire pedig csak holland tanulóveiből következtethetünk. A magyar Elzevirnek nevezték, de korunk számára alig maradt fenn munkásságából valami.

És itt van harmadikul *Bikfalvi-Falka Sámuel*. Alig két-három éve emelte ki az ismeretlenségből az Egyetemi Nyomda történetének kutatása közben Czakó Elemér. Most heves vita folyik az ő tevékenysége körül is és ez a vita egyetmást máris tisztázott. A székelyek eszessége, ügyessége, vállalkozó készsége volt meg az 1766-ban született fogarasi fiúban. És a székelyek szívóssága is, ahogyan tanult és ezermesterré lett. Gépet szerkeszteni, faszajtókat vasaltatni ki tud jobban, mint ő? Mikor a nagyszerű Sággy Ferenc, a budai nyomdába szerződött Bécsből, akkor folyik itt legerősebben a nyomda újjászervezése. Akkor cserélik ki a régi gépeket újakra. Budai lakatosok szállítják az új vasalkatrészeket. Akkor állítanak be új szedőszekrényeket és polcokat is a várbeli nyomdába. Falka mindezekhez ért. De egyébhez is. Ő, akit csak arra szerződttettek, hogy betűket metsszen, öntsön, inasokat s legényeket oktasson, meg hogy itt-ott könyvek címlapját tervezze meg, tele van újító ötletekkel. Itt van a *stereotipizáló* eljárás, a nagy angol találmány (William Gedé), melyet 1804-ben már világszerte használni kezdtek arra, hogy közönséges szedéstről matricákat készítsenek s azt azután betűfémbe öntsék. Falka maga szerette volna ezt itt meghonosítani. De a nyomdavezetőség erre a munkára Watts Jánost hozatta ide és megbántotta amannak hiúságát. Ettől kezdve Falka csak betűt metsz és címlapokat tervez és díszeket önt ki az Egyetemi Nyomda öntőműhelyében. Ettől kezdve csak tesz-vesz, kedvetlenül és csüggedten. A panaszok az ő lassúsága miatt egyre sokasodnak ellene. A legények és inas-tanulók is megszöknek mellőle hanyag volta miatt. Egy nagy harc indul meg a nyomda két nagy embere – Sággy és Falka – közt. A magyar átok, mely végül Sággyt fegyelmibe, Falkát szökésre készíti. Pedig mit művelhettek volna, ha összefognak!

Falkának betűmetsző- és rajzoló-tevékenységét csak a szignált címlapok jelzik és ceruza-bejegyzések a mintakönyv bizonyos típusai mellett. Ha e feltevések igazak is: az ő betűi nem túlságosan térnek el a Grandjean és Fournier-féle betűktől. Minthogy nem is volt szabad eltérniök. Éppen az alkalmazkodás, a finom ízlés az erőssége a betűmetsző Falkának. Mindenféle betűket mesterien metszett. A latin, cirill, héber (pontozatlan) mellett is megtaláljuk a bejegyzést: Falka. Sőt egy jegyzet azt is elárulja, hogy egy bizonyos cicerót még Bécsben mintázott a budai nyomda részére. Az ő nagy betűkultúrája hosszú bécsi tartózkodása alatt a divatos francia és a régibb holland betűmetszők mintakönyvein táplálkozott. Az Egyetemi Nyomda levéltára ott őrzi fiókjában a kolozsvári Pethe Ferenc levelét, melyben ez még „boldogult” barátja, Bikfalvi számára kölcsön adott „Letter proef” című holland mintakönyvet visszakéri. Még Bécsben laktak mind a ketten, mikor odaadta neki. S nagyon becses lehetett, hiszen – mint mondja – az osztrák birodalomban egyedül való. Azután vannak itt még mintalapok is, szedőszekrény-tervek, rajzok s egyebek, mik az ő kezenyomát mutatják. Finom, szinte precíz ízlés. A nyugodt biztonság minden vonása rajtuk van. És kis fejlecei is magyaros ízükkal, melyeket a kalendáriumok számára rajzolt, a miniatűrök aprólékos technikájával készülhettek. Igazi biedermeier-lélek volt ő, akinek csapongó, nyugtalan vándor-élete aligha volt természetes adottság. Inkább a kor lelke hánytorog sorsában. A szegénység, a hontalanság, civódás és vándorlás a gazdasági válságok nehéz évtizedeiben.

A macskaszőr-ecset művésze

Nem volna teljes ennek a tehetséges nyomtatókorszaknak a képe, ha végül oda nem vetnők sebtében egy tizenhatéves csodagyerek vázlatos portréját. Neve: Szakáts József. Születési helye: Nagykend. Székelyország. Kinek a fia volt, mi fán termett, nem tudjuk. Csak egy levele van meg a nyomda levéltárában. Ez a levél csak a tehetségéről szól a csodagyereknek, nem az életéről. Ebből csak annyit árul el, hogy nagyon-nagyon szegény az a székely fiú, aki

a levélben nyomdai alkalmaztatást kér. Olyan szegény, hogy mikor festeni akarja a saját miniatűr kis portréját (mellékelve a levélben), nincs is ecsetje. Mitévő legyen tehát? A macskája szőrét húzgálja ki, abból csinál magának ecsetet. „Pedig soha rajziskolát nem végeztem”, írja az inasnak ajánlkozó székely fiú. De bemutatja, hogyan tud betűket rajzolni. S pár sor antikva meg kurzív betűt vet papírra. Olyan szépek ezek a betűk, hogy menten felveszik a nyomdába s felhozzatják Pestre. Olyan szépek ezek a betűk, hogy most készülnek éppen teljessé tenni és kiöntetni őket – százhusz évvel később.

Szakáts József pedig odakerült Falka Sámuel mellé a betűöntőbe. (1806-ban.) Egy év múlva már tíz forint havi fizetése volt a mester mellett, öt év múlva pedig már meg is szökött a mestere mellől. (Aki csakugyan hanyag és összeférhetetlen lehetett, mert a többi segédje is faképnél hagyta.) De a betűtípusai megmaradtak a nyomdában és latin betűi, német betűi époly elegánsak a mintakönyvben, mint a francia öntődékéi. És mint amilyen elegánsak azok a pecsétek, melyekbe a saját szegény, kismemes családja címerét nyomta bele, mikor még rajzolgatott, tervezett és éhezett Nagykendén.

VI. Az Egyetemi Nyomda tetszhalála és feltámadása

Szabadságharc a korrektúraíveken

Az Egyetemi Nyomda már egy hosszú és szép emberöltőt élt Budán, mikor ráköszöntött a márciusi tavasz. Fiai, kik dunai pontonokon jártak át a vársáncok közt levő nyomdaépületbe, hűtlenek lettek hozzá. A fiatal Pest, a Zrinyi, a Hatvani kapunál levő nyomdák és kávéházak megérelték a kikeletet, a szabadságot, a fegyverropogást. Ki beszélt most a magányos, öreg budai nyomdáról, mikor lent zsibongott az élet, a harci zaj a pesti Múzeum és a Landerer-nyomda táján? Az eszmeérlelés, a gondolatsugallás évtizedei véget értek, – most a cselekvés ideje jött. A hírlapokat, lázító verseket mind ott, a mohóbb balparti városban nyomták, idefent a Várban csak a hivatalos élet lázas löktetése árulta el a mozgalmas időket. Tudós történetírók, csöndesen regélő folyóiratok elnémultak. A várbeli nyomda gyorsajtóira szüksége volt a hazának. Kiáltványokat kellett nyomni a nemzet számára. Mintha egy nagy tölcser lett volna ott fenn az Országház uccában, mely szakadatlanul buzdítja, bátorítja a nemzetet!

Elenyészett most a különbség államnyomda és tankönyvnyomda közt. Egy szó volt csak, hogy „előre!” *Mint régi lázas idő hullám görbáját a lázlapokról, úgy lehet leolvasni a szabadságharc nyomtatványairól a történelmet.* Ott sorakoznak szép rendben a nyomda archivumában nagy felelős minisztereink kézírásai, rendelkezései. Ott vannak vonásaik a korrektúra-íveken, egy-egy megjegyzés, ideges rendelkezés formájában. Egyikre ez van írva: „Belügyminiszter úr rendeletére 40 példányban sietve nyomassék le.” Másikon még parancsolóbb módon: „Holnap tízkor itt legyen, hiba nélkül nyomtatva.” A kiáltványok időszaka tulajdonképp 1848 júniusában kezdődött el. Mikor V. Ferdinánd trónbeszédét 40 és 50 ezer példányban nyomták ki horvátul, szerbül a határőrvidék népe számára. Ettől kezdve szinte szakadatlan a fegyverek zaja e papirosokon. A helytartótanács megszűnt, a felelős miniszterek rendelkeznek. Csányi László, Batthyányi Lajos gróf, Dusek pénzügyminiszter csak úgy ontják a felhívásokat. Itt vannak a nagy harci proklamációk, melyek így kezdődnek: „A haza veszélyben van!” És itt vannak a kis emlékek: a közbátorság felett örökös bizottság üléséről. Hanem egy szabadságharc nyomda nemcsak ágyúörgést hallat, hanem kis karabélypuffogatást is. Közlik a budai polgárőrség névsorát és a Mészáros nevű dunai hadigőzhajó kapitányának tisztelgésre szólító körlevelét. Aki akarná: e nagy nemzeti színjáték minden jelenetét s epizódját leolvashatja a sürgős röpcédulákról. Le egészen addig, mikor a történelmi gépek bankjegyeket nyomnak éjjel és nappal, Pesten, Debrecenben és Szegeden. A távozó Kossuth-tal némulnak el kerekeik. És a Világosnál összeomló nemzet tragédiájával együtt áll meg lélekzetük.

Mikor a számvevő-hivatalnok az úr

Abszolutizmus, cenzúra, sötétség. Húsz év, mely alatt el van fojtva a nemzet szívverése. Tragikus egyedülvalóságban pislognak a régi nyomda mécsesei. Mi történik vele? Az új hivatalnokok, osztrák beamterek parancsleveleit gyártja. Könyveit széthordják és határőrök meg jó osztrák polgárok gyermekeit tanítják belőlük. Szellemről, gondolatközlésről egyelőre szó sem lehet. Itt készülnek a mindenféle Hentzi-rendeletek. A száz- és ezerféle passzus, útlevel, igazolóirat, fegyvertartási engedély. Csak egy tekintetet kell árva emlékpéldányaikra vetni. S menten látni a százalmas süllyedést, a lompos szedést, a lecsúszott betűanyagot. De mikor kezd a hajnal hasadni, a nyomda is magához tér. A sok százezer rendelet után újra feladatokat kap. Új tankönyvengedélyt. Új gépeket és betűket. Új vezetőket, mint Trevinszky Ferenc s mások.

Ezzel indul meg a hivatalnok-korszak. A bürokratikus és szűk mesgyéjű tevékenység kora. Ott, ahol a gépet aktákkal olajozzák és a faktor a zöld asztal mellől kormányozza a sajtókat, nem teremhet nyomdaművészet. És nem fakadhat áldás. Bizony, csak vergődik e nyomda a kiegyezés után is, a század egész második felében. Valami furcsa, paradox helyzete van. Eötvös és Trefort az állami mindenhatóság nagy politikusai afféle államnyomdát szeretnének belőle csinálni. De erre nem igen van szükség. Viszont tankönyv-monopóliumoktól megfosztva, nehezen bírja a versenyt a nagyobb tőkés kiadóvállalatokkal: a Heckenast, az Emich, Wigand és egyéb cégekkel. De azért nem csügged és nem szerel le. Igyekszik a hetvenes és nyolcvanas évek nagy fásultságát megtörni. Igyekszik bizományosokkal üzleti kapcsolatot teremteni (Kiliánnal, Pfeiffer Ferdinánddal). Igyekszik tőkét teremteni és új tankönyvíró-nemzedéket nevelni a megváltozott tantervekhez. A nagy akadémikusok (Szász Károly, Thaly, Pauler, Henszlmann, Fraknói, Bubits) épúgy támogatják, mint a jó népnevelők, kiknek új gyermek-abc-éit (Gönczy Pál, Gáspár János, Bartalus István könyveit) a friss és naiv fametszetek teszik derűssé.

Nem lehet azt mondani, hogy ez a csendes, álmos időszak egészen terméketlen volt. Csak éppen hanyatlást jelent a régi tündökléshez képest. Csöndes járnitanulása ez az állami mankók nélkül való nyomdának. Egy bizonyos szürkeség az íveken, ez árulja el a nehéz gépkorszak lélektelen átmeneti idejét. Vagy az is lehet, hogy ez a szürke hétköznapiaktól van, melyek a kiegyezés utáni nemzedék életét egyhangúvá, de termékennyé tették.

Az új élet sodrában

Azok a nagy kultuszminiszterek (Eötvös és Trefort), akik mintanyomdát akartak csinálni az Egyetemi Nyomdából, egy általános európai kultúrgondolatot akartak itt meghonosítani. Bécs, Krakkó, Szentpétervár mintájára olyasféle államnyomdát akartak itt teremteni, mely a legtökéletesebb nyomdatechnikák bevezetésével példás szépségű könyveket, reprodukciókat stb. termel. A kiegyezés utáni korszak élettempója túlságos mohó volt ehhez és a megfelelő vezetők is hiányoztak a bürokráciában. Csak százötven évi budai tartózkodás után léphetett e célhoz közelebb a nyomda. Egy újabb nagy megrázkódtatás, mely a nemzetet s vele együtt intézményeit érte, a világháborút követő válságok után új célkitűzést teremtett számára. A kedvezmények, a szabadalomlevelek kora megszűnt. Az élet sodrában, a szabadverseny nagy vizein önerejéből kellett megbirkóznia versenytársaival. Ha megmarad budai zárkózottságában, végül is elsorvad ereje és tisztára hivatalos segédüzemmé zsugorodik, végkép lemondva a kultúrpolitikai célokról.

Ily körülmények közt érte az Egyetemi Nyomdát az a meglepetés, hogy átköltöztették Pestre. Itt, ahol a Tudományos Társulatok Sajtóvállalatának 1923-ban felvett üzemébe kapcsolódhatott, a múzeumkörúti fiókban, új élet várt rá. Pezsgő és céltudatos élet. Mindenekelőtt az a feladat, mely létének alapjaiból adódik, hogy a magyar tudományos és népnevelő folyóiratoknak központi nyomtatószerve legyen.

Ez már maga is komoly irányba kötelezi el a Czákó Elemér dr. vezetése alá került nyomdai intézményt. Oly közelséget teremt ez az Akadémiával és nagymultú társulatokkal (Történelmi Társulat, Természettudományi Társaság stb.), hogy fejlődésének irányvonalait a komoly irodalmi törekvések számára jegyzi el. Mint egykor a nagyszombati s budai korszak egyetemi tanárai, úgy most a pesti tudományos katedrák vezetőegyeniségei vannak segítségére ebben. Emellett multjának népoktató kötelezettségeit is átviszi jelen életébe. A gyermekek lelkéhez közelálló pedagógusokkal csináltat a német abc-ék és iskoláskönyvek mintájára magyaros tankönyveket. Friss, cselekvő, játékos szellemet vetít az iskolapadok közé, amivel más kiadóvállalatokat is hasonló tevékenységre serkent. Mostani vezetőjének alig pár éves tevékenysége

alatt is sikerült megmutatnia, hogy régi, nyomdatörténeti tanulmányai az archaikus értékek kiválogatására s átmentésére tették őt alkalmassá. Bizonyos konzervativizmus, mely elsősorban nyomdai hagyománytiszteleten alapul, történelmi bélyeget üt újabb kiadványokra is. Másfelől a könyvterjesztés új eszközeinek figyelembevétele (a „könyvbarát-szövetség”, az új könyvkereskedés létesítése), az egészséges üzleti érzék modernizmusát jelentik. A támadások és a versenyből folyó ellenhatások mellett is erős akarások, nagy életkedv jellemzik a pesti korszak megnyitóját. Eredmények is persze, melyek a magyar történelem, művészettörténet és zenekultúra bibliográfiáját gazdagítják. Legfőképpen pedig hívő optimizmus, a magyar életfa sorsában való bizalom. Talán a legnagyobb adomány, ami egy tragikus kor sötétjéből kifelé világít a csüggedők útjára.